

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	25
Efiafi	Mōnite, 13 Siulai 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pohiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA
'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 25/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Monite 13 'o Siulai, 2020

Taimi: 6.00 pm

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 09/2020: Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 2020 4.2 Lao Fakaangaanga Fika 10/2020: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020
Fika 05	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a e Sea	8
Alea’i Lao Fakaangaanga fika 9/2020.....	8
Tokanga ki ha me’asivi ke tesi’aki konā kava Tonga	8
Tui Pule’anga ko e kava Tonga ‘oku ‘ikai ko ha kava mālohi ia	9
Tokanga ke fakakau sivi konā kava tonga hono sivi he vakai’i puhi mānava.....	9
Tokanga ki he fu’u mafai foaki ke tu’utu’uni ki he ngāue’aki telefoni.....	10
Kole holoki peseti 50 tautea he Lao ki he fefononga’aki he halapule’anga koe’uhi ko e <i>COVID</i>	11
Tali Pule’anga fiema’u ke ‘i ai ha nifo he Lao koe’uhi ko e lahi maumaulao	12
Fokotu’u fakakaukaua foaki ngaahi laiseni pea ako’i makehe kau faka’uli mei he me’alele angamaheni	13
Fakamālō’ia kupu 35 he Lao ke tautea’i kinautolu ‘oku lova me’alele he hala	14
Fehu’ia pē ‘oku malava ke ‘ave mafai foaki laiseni ki he ngaahi kautaha taautaha.....	15
Fiefia ‘i he hiki tautea ‘i he Lao ki he Fefononga’aki halapule’anga	15
Poupou ki he fiema’u ke ta’ofi ngāue’aki telefoni lolotonga faka’uli.....	16
Poupou lahi ki hono fakalao’i tui leta he me’alele	16
Fakahā ngaahi me’alele pē Pule’anga ngofua ke ngāue’aki maama lanu kehekehe he me’alele	17
Poupou ke to e sivi’i makehe kau faka’uli nau lele oma makehe he hala	18
Ongo’i kuo kamata fakanifo lao ki he malu mo e hao mo’ui kakai	18
Tokanga ‘ikai fenāpasi kupu 31 faka-Tonga mo e fakapālangi.....	19
Fakama’ala’ala kupu 31 ‘uhinga ia ki he taukapo faka’iloa he’ene fakafisi ke sivi mānava ia	19
Hā kupu 15 (40 & (5) founa ma’u ‘aki laiseni ki he ni’ihi faka’uli lele vave makehe he hala.....	20
Fokotu’u na’a tokoni mo e kakai he lipooti lova ngaahi me’alele	20
Tali fekau’aki mo e maama ngāue’aki he ngaahi me’alele ‘oku tapui he Lao.....	21
Fokotu’u ke liliu fo’i lea ‘atamai kovi ke fenapasi mo e Lao Fakalelei ‘Atamai.....	22

Tokanga ki he ‘uhinga’i lea saliate mīsini fakafo’itangata he ‘oku ‘ikai hano tatau he Lao fakapālangi.....	22
Fokotu’u tātaki ki he kupu 4(1) he Lao fakapālangi.....	22
Tokanga ‘ikai fenāpasi tatau he Lao fakapālangi e kupu 27 (5) he fakatokanga ta’etokanga	23
Tokanga ke fakalelei’i kupu 43 (1) fekau’aki mo e inu kava mālohi.....	23
Fakatonutonu fakakalama ki he Kupu 45	24
Tokanga ki he kupu 28, 29 & kupu 39 ki he malu e mo’ui kakai he fefononga’aki hala pule’anga	24
Fokotu’u na’a lava tātaki mai ha kupu mei he sivi toto fakafalemahaki he sivi vakai ‘olokaholo.....	25
Poupou kau tui leta fakahaofi ngaahi mo’ui lahi.....	25
Tokanga ki he hao mo e malu fānau ta’u 12 ki lalo ko e faka‘atā lao ke nau ta’etui leta	25
Fakama’ala’ala he kupu 43 Lao ‘oku fekau’aki ia mo e ma’u kava mālohi ngaahi me’alele fakapule’anga.....	26
Fokotu’u ke fakalelei’i kupu 40 koe’uhi ko e teu fokotu’u maama hala mapule’i fefononga’aki.....	26
Fokotu’u ngāue’aki lea ko e puke faka’atamai pe maveuveu faka’atamai ke fetongi ‘aki ‘atamai kovi he peesi 9	28
Poupou ki he Lao kae tomu’a fakalelei’i pea toki ‘omai ki Fale Alea	29
Fokotu’u ke fakalelei’i kupu 43 e Lao ke to e mahino ange kupu ko eni	29
Tali Pule’anga fekau’aki mo e kupu 42 tāmata’i fo’i kupu’i lea saliate mīsini fakafo’itangata	32
Fakamahino Pule’anga fakatonutonu ki he kupu 45 & 27ko e Lao faka-Tonga ‘oku tonu ..	32
Kole ke faka’atu’i kakai hano maumau’i Lao Fe’alu’aki 2020 tautefito he tui leta he ko e me’a fo’ou.....	33
Fokotu’u tātaki mei he Pule’anga ki he kupu 27 (5)	34
Tui Pule’anga ke fakamālohia fusia’u ‘a e Lao	34
Poupou ke ‘oua ‘e fakangaloku hono fusia’u e Lao	35
Poupou’i ke fakakaukaua ange fusia’u e Lao he na’e ‘ikai tomu’a fai ha fepotalanoa’aki ai mo e kakai.....	35
Tui ke tuku ki he kau polisi ke fakahoko hono ngāue’i e Lao.....	36
Fokotu’u ke tātaki mai kupu ki he taimi ‘e kamata ngāue’aki e Lao	36
Kole ke fakafaikehekehe’i Pule’anga ngāue’aki ngaahi maama he me’alele ‘i he halapule’anga.....	37
Fakahā Pule’anga na’e lele ‘i Mē talanoa mo e kakai he Lao Fe’alu’aki Hala Pule’anga	39

Fakatonutonu ki he kupu 25 (5) ko e ta'u 15 'oku tonu he fakapālangi kae 'ikai ko e ta'u 539	
Poupou'i pea pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020.....	39
Lipooti ki he ngāue ne lava he Komiti Kakato.....	40
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020	41
Fakamālō'ia Fale Alea hono tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020	41
Kelesi.....	41

Fale Alea ‘o Tonga

Efiafi: Monite, 13 Siulai 2020

Taimi: 1818-1823

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki kae hua mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kalake kātaki kae ui e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he efiafi ni.

(Ne lele heni hono ui e Falé.)

<005>

Taimi: 1823-1828

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole mu’a ke u to e fakaongo e ui ‘o e Fale. ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi.

Poaki

Sea ko e ngata’anga e taliui kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e ongo mēmipa mei muli ka ko e toenga ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi he’etau a’usia ‘a e efiafi ni laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, laumālie e Hou’eiki Nōpele pehē ki he kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kakai. Tapu mo e Hau ‘o e Fonua pea ko u kole ke u hūfanga he talamalu ‘o e fonua kae hoko atu e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he efiafi ni. Hou’eiki hoko atu ai pe ‘etau ngāue ki he Lao Fakaangaanga ko eni na’e kole mai he ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga fai ha ngāue fakavavevave ki ai tau toloi mai ‘anenai mei he 4 tau hoko atu ko eni tau hoko atu pē ‘i he ongo Lao Fakaangaanga ko eni pea ‘oku ou kole pe ki he ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato kataki ke tau kamata pe ko eni tau ki’i fononga atu ai pe ke a’u ki he 8 pea tau toki mālōlō ke ki’i *break* e Hou’eiki pea tau toki sio ai pe toki fai ha me’a tau liliu Fale Alea ‘o Kōmiti Kakato.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato pea me’a mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me’a’anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pe mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi tau fakafeta'i ki hono laumālie mā'oni'oni he'ene kei tataki lelei mo e fakalaumālie lelei Fale 'Eiki ni kole atu ai ke u hūfanga he tala fakatapu kakato kuo fakakakato 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o kae 'atā ke tau hoko atu ai pē 'etau ngāue ki he *item* hono 4 fika 4 ko e taha Lao Fakaangaanga Fika 9 'i he Fe'alu'aki Lao Fakavavevave eni fokotu'u mei he Pule'anga ka 'oku 'osi fai hono tālanga'i 'aneho'atā ko u kole hoko atu ai pe e feme'a'aki mālō. Tongatapu Fika 9 ...

<007>

Taimi: 1828-1833

Alea'i Lao Fakaangaanga fika 9/2020

Penisimani Fifita : ... Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá, tapu ki he kaungā Fakafofongā tapu mo e kau Kalaké. Sea, ko e fo'i lao lelei eni, 'oku ne hanga 'o pule'i 'a e fe'alu'akí, pea 'oku toho mai 'a e fo'i fakakaukau ko eni ke fenāpasi mo e taimi 'a eni 'oku tau 'i ai he taimi ni. 'Oku tokanga e motu'a ko eni, sai pē he ko eni 'oku 'i heni e loeá ke ne fakama'opo'opo ke kau e kava Tongá 'i he tesi 'o e konā 'o e faka'ulí. 'Oku fu'u lahi 'aupito 'a e me'a ia ko iá 'a e kava Tongá. Ko hono 2, 'oku te'eki te u fakatokanga'i 'i he fe'alu'aki 'o e halá, 'oku 'i ai ha kupu 'o felāve'i mo e pasikalá. 3. Ko e *sidewalk*. 'Oku ai foki hotau kāinga 'oku nau si'i faingatā'ia fakasino, pea 'oku ou tokanga'i 'a e halapule'angá 'oku ai e ni'ihī 'oku nau ngāue'aki 'a e fanga ki'i paiki, pea ko e paiki ko eni mahalo ko hono omá mahalo Sea ko e 6, pē ko e 3, pea 'oku ai mo honau ngaahi *wheelchair* 'oku fakamisini mo ia, ka 'oku 'ikai ke u tokanga'i 'i he fefononga'aki 'o e halá, 'oku fai 'a e ngāue ki ai. Mo e 'i ai 'a e tokanga 'e taha ki he *ambulance* ki he vave pea mo e fa'ahinga *warning*, fa'ahinga talamai pea ke tu'utu'uni e laó ke afe, ka 'oku 'ikai 'asi ia heni. Pea ko e taha ka a'u ki he taimi 'oku hā'ele mai ai 'a Tupou 'oku totonu ke fakamahino heni. Ko e me'alele kotoa pē kuo pau ke afe ki he tafa'akí ko e faka'apa'apa ki hotau Haú, ka 'oku 'ikai 'asi ia 'i heni, he ko e Lao Fe'alu'aki eni. Pea 'ikai ko ia pē, ka ko e hangē ko e fakahā'ele 'etau me'afaka'eikí, 'oku totonu ke tohi'i hē ko e me'alele kotoa pē kuo pau ke afe ko e faka'apa'apa. Ko e fanga ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki aí Sea, pea ko hono toengá 'ona 'oku ou fiemālie au, pea 'oku sai pē 'oku me'a heni 'a e loeá ke ne toki fakakakato 'e ia mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Io me'a mai 'Eiki Minisitā Fakalotofonuá.

Tokanga ki ha me'asivi ke tesi'aki konā kava Tonga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Sea ko u kau fakataha au pea mo e Fakafofongā he fakamālō he lao lelei ko eni kuo fa'u ke muimui ki ai hotau fonuá ni. 'Oku ou pehē 'e au Sea 'oku 'osi napangapangamālie pē 'i he ngaahi kupu'i lao ko eni 'oku 'omai ke tau, ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Kapineti. Sea ko e fokotu'u ko eni ke tapui e kava Tongá ke 'ai ha lao ke tesi'akí, 'oku totonu ke tokoni mai 'a e Minisitā Mo'uí heni pē 'i ai ha me'a ke fai'aki 'a e tesi ko eni. He 'oku ou tui foki au 'oku ai e tesi ia 'o e *alcohol* ko ē 'oku 'uhinga ki aí. Pē te te ha'u 'o kuikui fēfē ka te, ka nau hanga 'o puhi 'a e me'a puhi ko ē 'oku puhi ke fakananamu 'aki 'a e kava Tongá.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ki'i tokoni atu pē 'e Sea ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io ko e tokoni ē 'Eiki Minisitā ka ke toki hoko atu ho'ō me'á.

Tui Pule'anga ko e kava Tonga 'oku 'ikai ko ha kava mālohi ia

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko e kava Tongá foki ia 'oku 'ikai ko ha *alcohol* 'a e kava Tongá. Pea 'e faingata'a ia he ko e me'asivi ia 'oku ngaohi mai 'e he palangí ki he sivi *alcohol*. Na'e 'ikai ke ngaahi mai ia ki he sivi kava Tonga. Kapau 'e toki hanga pē 'e he Fakafofongá 'o fa'u mai ha me'asivi ke tau ngāue'aki. He 'oku 'ikai ke lava ia 'o sivi 'Eiki Sea, pea ko e 'uhinga 'a e laó ia ki hono ngāue'aki 'o e *alcohol*.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tokanga ke fakakau sivi konā kava tonga hono sivi he vakai'i puih mānava

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō Sea. Ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai e motu'á ni Sea, ko e fa'ahinga me'asivi fē te te sivi'aki 'a e kava Tongá. Ko 'eku manatu melie eni ki he'eku ki'i folau atu 'e taha ki Hauai'i, pea mau lele mai he halá 'oku si'i fai mai pē punopunou mai pē motu'a faka'ulí ta'ofi mautolu 'e he polisi he halá, ha'u mo 'ene fu'u me'asivi 'oku 'ikai to e ha tafa'aki e fekau ke mānava mai pea puih atu. Sea, hala ke ma'u ha me'a 'e taha, ka ko e ha'u ko ē 'a e me'alelé 'oku luelue lelei mai pē ia he hala he me'á, neongo na'e fu'u konā. Ko u tui au Sea taau pē ia ke tuku mu'a 'a e kava Tongá ia 'oua te tau hanga 'ai pehe'í na'a faifai kae tuku 'aki ia ko ha luma ia 'o Tongá ni, 'oku ai 'etau me'asivi ko e me'asivi kava Tonga...

<008>

Taimi: 1833-1838

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... pea 'ikai ko ia pē Sea ko e 'ai ke tau hanga fakalao'i e pasikala mo e fanga ki'i paiki me'a. 'Oku 'i ai pē fanga ki'i lao ka lele po'uli e pasikalá 'ai e ki'i kasa lele mo ia na'a ke 'alu 'o tau ha taha pē te ke 'alu atu 'o tau ha va'akau ha feitu'u 'o humu ai. Ko ia Sea 'oku ou poupou 'osi napangapangamālie e lao 'iate ia ka ko u kole atu Sea tau tali mu'a ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni pē ki he Minisitā fakamolemole Minisitā. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eikí. 'Eiki Sea ko u tui ko e me'a mahu'inga he lao kotoa pē ko e malu ko ē kakai 'o e fonuá. Kuo mahino pē ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke a'u foki 'etau tekinolosia 'atautolu ia ki he kava Tonga 'i he mānava hangē ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai e Minisitā. Fa'a manatu ki muli 'Eiki Sea fekau he polisi ke nau hifo pea tohi'i he fo'i laine pea fekau ke nau lue. Fa'a tokoni 'Eiki Sea koe'uhí 'Eiki Sea mea'i pē he Feitu'una na'e 'i ai e 'ekisiteni 'i 'Amelika na'e mate ai e toko tolu Tonga ko e tuku kava Tonga. Ko e poini ko eni 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e, ke fai pē ha tokanga 'ikai ke u 'uhinga au 'Eiki Sea ke tau hanga fusi a'u he taimi ni he 'oku mo'oni pē foki Sea 'oku te'eki ai ha me'asivi. Ka ko e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku fakamalanga e Fakafofonga pē ko 'ene tokoni Sea.

Mo'ale Finau: Tokoni pē ki he Minisitā Sea. Ke tuku pē mei mu'a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kei toe pē 'eku taimi kae toki ...

Sea Komiti Kakato: 'Io mo'oni e 'Eiki Minisitā Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e lao ko eni ko e lao eni ke tau ngāue'aki 'i Tonga ni. 'Ikai ko ha lao eni ia ke 'ave ki 'Amelika. Ko ia Sea ko u kole atu tau foki mai pē ki heni he ko e fa'ahinga lele ko ē 'a e kau kava Tonga he 'oku kehekehe pē ia mo e lele ko ē 'a kinautolu 'oku ma'u hu'akava mālohi. 'Oku kehe 'aupito ia. Ko e lele ko ē 'a e kau kava Tonga neongo pē te nau, 'oku nau konā mai ka 'e kei fakapotopoto ange pē 'enau lele he 'oku nau kei 'atamai lelei pē nautolu. Ko e lele ko ē 'a e kau konā kava mālohi Sea ko e lele ia ko ē 'oku tau lau ko ē 'e fakatupunga maumau pea 'oku te'eki ai ha taha ia heni 'e 'ekisiteni he, 'i he lele kava Tonga. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a ...

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino lelei e feme'a'aki ko ia. Me'a mai Fakafofonga.

Penisimani Fifita: Sea, Hou'eiki ko 'etau fa'u ko eni e laó ke malu'i e mo'ui 'a e kakai. Ko e kau, ko kinautolu ko eni ko eni ongo Minisitā ko eni ongo Minisitā kava Tonga. 'Oku na 'osi mea'i lelei pē e konā he kava Tonga. Ko e fekau he polisi hopo ki lalo, na'a ke kava Tonga? 'Ikai. Lue angé, na'a ke kalapu ē, konā ē. Kātaki polisi, Sea 'oku 'i ai pē 'etau founa faka-Tonga 'atautolu ke ngāue'aki. Hou'eiki ko 'etau tokanga eni ki he mo'ui 'a e kakai 'osi lahi e ngaahi 'ekisiteni ia ko e kava Tongá. Lele mai pē ia 'o tui'i e fu'u pou afe hake 'o tau he fu'u 'ā ko eni 'o Hu'atolitolí. 'Oku lahi 'aupito pē ngaahi me'a ia 'oku hoko ai. Ka ko u kole atu Hou'eiki mou fakapotopoto. Ko 'etau tokanga eni ki he mo'ui 'a e kakai pea mo e lele lōloa 'a e laó mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me'a mai Ha'apai 13.

Tokanga ki he fu'u mafai foaki ke tu'utu'uni ki he ngāue'aki telefoni

Veivosa Taka: Tapu mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea ko u fakamālō atu he faingamalie kuo tuku mai ki he motu'a ni. Sea ko e lao foki ko eni 'oku kau totonu ia ki he mo'ui 'a e Tongá. Pea ko u tui ko e, pea 'oku fu'u fiema'u ke tau vakai'i lelei 'a e lao ko eni pē 'oku 'uhinga ki he mo'ui pē ko ha to e me'a kehe. Sea 'i he kupu 'oku ou fie lave atu ki ai 'Eiki Sea ko e kupu, peesi 28 kupu 38, 39, 40 pea ko u, kupu 38 kupu si'i (2). Sea ko e fakahā mai 'e ngofua ki he ma'u mafai pule laiseni pē ko e hā e, 'a e konga Sea kau ki'i lau'i atu pē. 'E ngofua ki he ma'u mafai lahi ki he laiseni ke ne fakahā 'i he ngaahi tu'utu'uni ha ngaahi tu'utu'uni ...

<009>

Taimi: 1838-1843

Veivosā Taka: ... t̄naki atu ke nḡaue'aki ko ia 'a e ngaahi telefoni. Sea ko 'eku kole fakama'ala'ala p̄ 'aku ia ki he 'Eiki Minisit̄ ki he fu'u mafai ko eni 'oku 'ave ki he tokotaha ko eni laiseni mafai lahi ki he laiseni ke ne toki t̄naki mai hili 'etau feme'a'aki ko eni 'i Fale ni, ka 'oku ou tui p̄ ko e fiema'u p̄ ke ne fakama'ala'ala mai p̄ 'e toki fai mai 'ene fakalahi p̄ ko e t̄naki mai 'a e ngaahi lao ko eni, 'a e kongā ko eni ki he kupu 38 (2).

Sea ko e kongā hono hokó 'oku to e 'asi p̄ ia 'i he kupu 39 (3) fekau'aki pea mo 'ene toki t̄naki mai ka na'e me'a 'a e 'Eiki Minisit̄ ke tau kamata'aki p̄ mu'a 'a e lao, ki'i lao ko eni kae toki t̄naki mai 'a e me'a ko ē na'e hoha'a ki ai 'a Tongatapu 2 fekau'aki pea mo e ki'i kato ko ē 'oku hekeheka ai 'a e p̄p̄, kae peh̄ foki ki he ngaahi leta 'oku 'ikai ke faka'aonga'i. 'A ia Sea ko 'eku hanga 'o fakatokanga'i 'oku peh̄ te tau fakahoko eni, kae toki t̄naki mai mo fakalelei'i. 'Oku hoha'a p̄ motu'a ni ia 'Eiki Sea koe'uhi ko e ngaahi t̄naki ko eni p̄ ko e t̄naki ia 'e lelei kia tautolu p̄ ko e h̄ ha fa'ahinga t̄naki 'e fakahoko mai kae toki fakamaama mai 'e he 'Eiki Minisit̄.

Kole holoki peseti 50 tautea he Lao ki he fefononga'aki he halapule'anga koe'uhi ko e COVID

Sea ko e kupu 40, ngaahi maumau, Lao ki he Lele Vave, kupu si'i (2). 'Oku 'omai ai Sea 'a e ngaahi, 'a e ngaahi kilomita ke fai'aki e vave ko ē te tau 'i ai 'etau m̄sini 'oku tau ngaue'aki, pea 'omai leva pea mo e tautea 'e t̄naki mai 'i he kongā (a) pa'anga 'e 35 'e t̄naki atu, pa'anga 'e 3 ki he kilomita. Sea 'oku mahu'inga p̄ 'etau talanoa ki he lao ka 'oku ou ki'i mamafa au Sea ki he ngaahi tautea 'oku fakahoko mai. 'I he kongā kimui Sea 'o e peesi 40 'oku lave mai ai fekau'aki pea mo e ngaahi tautea, 'oku 'omai fakataha ai. 'Eiki Sea, 'oku ou kole atu ke ki'i t̄naki atu eni p̄ 'e tali 'e he 'Eiki Minisit̄ 'i he kupu a, 'i he kupu (2) 'oku peh̄ 'a e fakalea ko ē ki ai, pa'anga 'e tolu ki he kilomita ki he houa kotoa p̄, 'oku laka hake p̄ lahi taha 'a e ngata'anga 'o e vave 'i he feitu'u kilomita 'e 70 ki he houa. Ko e kongā ia Sea 'oku 'asi ko ē ko ē 'i he, ka ko 'eku fokotu'u atu 'i, ke 'oange mu'a ha faingam̄lie ke peh̄, kilomita 'e 70 'oua to e laka hake he kilomita 'e 75. Ko e t̄naki ia 'Eiki Sea, ko e, 'i muli kapau 'oku te lele 'oku 'asi mai 'i he papa ko e kilomita 'e 70 ka ke ka 'ova he, he 'aki ha ki'i kilomita 'e 5, 'oku ne 'omai p̄ tau holoki kae 'oange ha faingam̄lie he ko e anga ia 'a e, 'oua 'e fu'u 'ai pau, ko 'ete ki'i 'ova 'i he ki'i kilomita 'e taha tuku'i mai 'a e pa'anga 'e 35 pea t̄naki mai mo e pa'anga 'e 3 ki he fu'u kilomita 'e taha. Ka ko 'eku kolé Sea ki he 'Eiki Minisit̄ p̄ 'e lava ke fakakau atu 'a e fakatonutonu ko eni.

'Eiki Sea 'i he kupu ko ē na'a ku 'oatu 'oku 'i he peesi ko ē na'a ku 'oatu ko ē 'anenai 'oku ou kole atu 'e 'Eiki Sea, tapu p̄ pea mo e Fale 'Eiki ni ke tau hanga mu'a 'o holoki'aki ha p̄seti 'e 50 'a e ngaahi tautea kotoa ko eni 'oku 'asi 'i he peesi 40 'i he fekau'aki pea mo e fononga he hala. Ko e faka'uli ko eni ko ē 'i he saliothe misini 'oku 'ikai laiseni, pa'anga 'e 500. Ko e kole p̄ eni ia Sea he ko e makatu'unga p̄ 'i he KOVITI. Ko e 9, nḡaue'aki 'a e saliothe misini 'oku 'i ai, 'oku 'ikai 'i ai ha'ane peleti fika 'oku fakamafai'i, 'a ia ko e peleti fika k̄k̄ p̄ ko e, pa'anga 'e 500. 'A ia Sea ko 'eku kolé ke anga'ofa he ko e, Sea ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisit̄ na'a ne peh̄ ko 'etau kamakamata p̄ eni he ko e me'a fo'ou. Pea 'oku makatu'unga ai 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea 'i he ngaahi, 'oku 'i ai 'a e kongā ia Sea 'oku 'omai 48 kupu si'i (1) 'ikai 'oatu ha laiseni faka'uli pa'anga 'e 300 'i he faihia 'uluaki, 'a ia ko e faihia ua 'e to e t̄naki ia 'o to e lahi ange. Pea ko e kongā ia 'oku fai atu ai 'a e kole 'Eiki Sea, 'oku ou pou pou ki he ngaahi lao ko ē 'oku 'omai kae ...

<005>

Taimi: 1843-1848

Veivosa Taka: ... ka 'oku ou fakatokanga'i Sea 'oku fu'u mamafa 'a e tautea. 'I he peesi 37 'oku 'asi ai tuku atu 'e he taha faka'uli ha ngaahi maama iiki fiema'u ko e faihia takitaha kimui ange pa'anga 'e 1000. 'A ia kapau ko 'ete faihia 'osi e faihia pea to e fai atu e to e 'ai maama ko eni 1000, ko e longoa'a pa'anga 'e 1000. 'Eiki Sea ko e makatu'unga ia 'a e kole ke anga'ofa mu'a e 'Eiki Minisitā ka ne hanga 'o tukupifo he ko kitautoku pē 'e te tau faka'uli ko kitautolu pe te tau fua ē kae 'ikai ke lava 'e makatu'unga Sea mei he KOVITI mālō Sea e ma'u faingamalie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito.

Tali Pule'anga fiema'u ke 'i ai ha nifo he Lao koe'uhi ko e lahi maumaulao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'ai pē ka u ki'i tali atu 'Eiki Sea e me'a ko eni pea toki hoko atu e 'Eiki Minisitā ha'ana e lao. 'Eiki Sea ko e lao ko eni mo e ngaahi tautea ko eni ko e 'uhinga 'o e tautea ko e *deterrent* pē ko hono feinga'i ke 'oua 'e maumau'i 'e he kakai 'a e lao 'aki 'a hono tuku mai 'a e tautea. Pea kapau 'oku loto pe ia hangē ko ē ko e taimi ni ka 'i ai ha taha 'oku 'alu 'i he taimi ko ē *curfew* ko 'ene pehē pe 'e ia 'oku ne ma'u e 1000 teuteu ia ke 'alu, 'alu 'o maumau'i e lao kae 'ange ha'ane 1000 'a'ana ia pehē pe lao ko eni 'Eiki Sea. Kapau he'ikai ke tau 'ai e lao ke 'i ai hono nifo 'e lahi 'a e maumau mo e fakatu'utāmaki 'i he fonua 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku hoko 'i he lolotonga ni. Hangē ko eni ka 'i ai ha fika 'oku lahi e maumau ko eni ko ē 'i he faito'o konatapu 'i he 'aho ni 'oku lava pē ke 'ai mai ha fika ia 'o lele mai 'o ngāue'aki pea 'e lele ia 'o fetongi 'o to e 'omai e fika kehe. 'Eiki Sea 'oku fiema'u ke malu 'a e ngāue 'a e lao mo 'ai hono 'uhinga 'oku 'ikai ko e 'ai ke fakaoleole'i 'a e tama ko ē, masi'i 'ofa mai 'o tuku ho'o faihia. 'Ikai! Ko e talaatu, tuku kapau 'oku ke fiema'u koe 500 pea 'oatu ha'o 500 'au.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e ki'i fehu'i pē ki he Minisitā kole fakama'ala'ala pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io ko e fehu'i e.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e, mahino foki 'Eiki Minisitā ko e fika ko eni 'oku 'i he Fakamaau pē. Ka te ki'i faihia 'uluaki mahalo na'a pa'anga pē ia 'e 100.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia Sea ko e ngaahi *maximum* ia

Lord Tu'iha'angana: Pea ka te toutou hoko ko e a'u leva ki hē.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ka 'oku 'ikai ke pehē ke 500 pe ia 'a e ngaahi fika katoa ko eni. Ko ia pē ia 'Eiki Minisitā ē?

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ka ko u lave'i au 'e 'Eiki Minisitā Leipa 'oku totonu ke kamata mei Vava'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ē. 'Oku ou fa'a lave'i he'eku lele atu ka me'a talanoa pē me'alele ia 'i mu'a 'oku 'ikai ke fai ha lau atu ia na'a faifai pea mamahi mai 'a mu'a.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ki'i me'a 'oku ui ko e Vava'u *Code* ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Pea 'oku kei lelelele ai pē 'a Vava'u ia ai pea 'aonga ia ke ta'ofi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Sea ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga mahalo ko e anga ia e fakamaama kuo fai mai ... tautea ...

Veivosa Taka: Ko ia Sea 'oku ou pou pou atu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 'a 'Eiki Nōpele Fika l'ō Ha'apai kae tohi'i pe mu'a Sea 'i he 'etau lao ke hangē ko e kupu 48 (1) ke 'asi ai ko e 'i he faihia 'uluaki pea pa'anga 'e 100 ko e 'uhinga ko e anga pe 'eku tānaki kapau 'oku laumālie lelei ki ai e 'Eiki Minisitā he ko eni 'oku 'asi pe 'i he ngaahi tautea mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io. Mālō Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ko e me'a ia ko ia 'a e Fakamaau.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'I he Fakamaau'anga ke ne hanga 'o fakafuofua mei he natula 'o e hia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Ikai ke tau fokotu'u 'etautolu ia 'i he lao ke tau tu'utu'uni tautolu ki he Fakamaau ke pehē. 'Ikai ko 'etau 'oatu pē ē toki 'ai he Fakamaau 'i he'ene fakafuofua 'o e 'atakai ko ē he taimi ko ia mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. 'E toki fai e tautea ia fai ia he Fakamaau'anga mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u fakakaukau foaki ngaahi laiseni pea ako'i makehe kau faka'uli mei he me'alele angamaheni

Lord Tu'iha'angana: Ki'i fokotu'u fakakaukau pē ka ko e 'i he kupu 15 'i he laiseni faka'uli ko e fokotu'u pe ki he Minisitā kā 'oku ou tui pe 'oku tonu ke fakakaukau'i 'a e ngaahi foaki ko eni 'a e ngaahi laiseni. Ko e, 'a e ngaahi me'alele ko eni ko ē 'oku hangē ko e *ambulance* ko e *fire* ko e, 'a ē 'oku nau ma'u 'a e ngaahi, ke 'ai mu'a ha laiseni makehe. Ka ko 'eku ki'i lave pe 'a'aku Sea 'oku 'ikai ke u ma'u au ki he hangē ko e kau polisi heni mo e *fire* pe 'oku 'i ai hanau hano ako'i makehe nautolu 'i he'enau ....

Taimi: 1848-1853

Lord Tu'ihangana : ... ki he faka'uli ko eni he taimi pehé ní, he ko u lave'i mahalo 'i tu'apule'anga ia Sea 'oku kau ia 'i hono ako'i nautolu, pea 'oku mahalo 'e a'u ki he ngaahi me'alele ko ení, hangē ko e ngaahi me'alele 'a e kau polisi 'oku makehe ia mei he ngaahi me'alele *normal* ka 'oku 'ikai ke pehé ia ke tau fakatatau ki ai. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia ki he kau faka'uli ko iá. He 'oku ke mea'i pē Sea, 'oku to e meimei 'ekisiteni ia he taimi e ni'ihí 'oku lele mai ai 'a e kaume'á. 'Oku mahino pē foki ia he 'oku nau ma'u pē 'e nautolu 'a e tohi laiseni faka'uli *normal*. 'Oku 'ikai ke u ma'u 'e au 'oku to e 'i ai ha ngaahi fiema'u makehe. Ko e hū atu pē ha faka'uli ia 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uú faka'uli ai pē ia, tā mai ki he *ambulance* heka ai pē ia 'o lele he halá, pea 'oku tau fakatokanga'i pē 'e tautolu ia 'a e fa'ahinga lele ko iá Sea 'oku to e meimei 'ekisiteni atu ia mo e ngaahi me'alele kehe. Pea 'oku pehé pē mo e kau polisi Sea, 'oku ou faka'apa'apa pē ki he kau fakahoko fatongia ko eni. 'A ia ko 'ene hū atu pē ha taha ia 'o polisi, kuo 'osi faka'uli pē ia ka taufetuli ia mo ha me'alele, mo ha 'ū me'alele pehé ka ko 'eku fokotu'u fakakaukau pē 'a'aku, ke fakakaukau'i ange mu'a he kaha'ú ke to e, ka ko e ngaahi kakai ia 'oku fiema'u ke faka'uli he ngaahi me'alele pehé ní 'oku tonu ke to e 'i ai ha laiseni makehe ia ki ai pē ko ha ngaahi ako makehe, he ko e 'uhingá he ko e poiní pē Sea 'oku 'alu ke lahi 'aupito 'a e me'alelé ia. Pea 'oku fiema'u ke lele 'a e ngaahi me'alele ko ení 'oku, kau faka'uli 'oku nau to e ma'u ange nautolu 'a e taukei makehe ange ia mei he kau faka'uli *normal*. Ko e ki'i fokotu'u fakakaukau pē ia ke toki fakakaukau'i kae hoko atu e lao ia ko ení mālō Sea.

Fakamālō'ia kupu 35 he Lao ke tautea'i kinautolu 'oku lova me'alele he hala

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele mo'oni 'aupito mahalo ko e me'a ko ení 'e toki fakakakato ia 'e he 'Eiki Minisitā Laó mo e faka-potungāué fanga ki'i fakalelei si'i ko ení. Ke 'asinisini lelei e laó ni mo tokoni ki he fataki'aki e fefononga'aki pea ko u fiefia ka toki me'a mai e Fakafofonga 4. Ko u fiefia Minisitā ho'o fokotu'u mai e kupu 35 tautea'i e kau lova he halá. 'Oku ai e ngaahi me'alele ia ko 'enau tafoki pē 'anautolu 'o tukufetuli kae si'i lele lelei pē 'a e ngaahi me'alele ia kae faai atu e fakalaka fakalaka, taimi ni'ihí ia 'o si'i lavea ai ha fononga lelei ha fononga ia 'i he kau pau'u ko ē. Ko u fakamālō atu hono fokotu'u mai e kupu lelei ko ē kupu 35, ke fai hano fakatokanga'i e kakai pehé. Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he efiafi ko eni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Sea kae fai atu pē ha ki'i fakalave nounou pē ia ki he lao mahu'inga ko ení. Tu'u fakalukufuá Sea 'oku ai e pou pou lahi mo e fakamālō ki he ngāue ko ení. Kātaki pē kapau 'e ki'i hā kehekehe atu 'a e anga e vakaí, pea mou mea'i foki ko e lao fakatu'upakē fakavavevave 'oku 'omai, pea 'oku mau feinga ke lau fakavavevave, pea 'e lava pē ke kehekehe e anga 'emau fakakaukau hangē ko e ngaahi tauteá.

Ka 'oku ou kau au Sea he 'oku ou fokoutua pē ke u pou pou atu ki he ngaahi tauteá. 'I he 'uhinga pē Sea ko e lao ko ení na'e 'osi kamata pē hono fakakaukau fuoloa 'oku motu'a. Ko e lao ko ení na'e kamata ngāue'aki ia 'i Tongá ni he 'aho 1 'o Sanuali, 1959, pea fakalelei fakamuimui 'i he 1988. Ko e 2020 eni mahalo 'oku mou mea'i pē Hou'eiki, kuo 'i ai eni 'a e fokotu'u *policy* mei he Pule'angá ke ta'ofi 'a e ngaahi me'alele ko ē 'oku 'ova hono ta'u motu'a he ta'u 'e 15. Tau *order* mai pē 'alu pē

mo taimi ko e faka'ilonga ia Sea fu'u lahi 'a e me'alelé, pea 'oku 'otomētiki pē kaka ki 'olunga 'a e lahi e hia 'i he halapule'angá fekau'aki pē, ko e 'uhingá pē ko e tupu lahi 'a e me'alelé Sea.

Fehu'ia pē 'oku malava ke 'ave mafai foaki laiseni ki he ngaahi kautaha taautaha

'Oku ai mo e ngaahi liliu 'oku hā he lao ko ení fakatatau ki he tuku'au mei he kuohilí, ko e meimei ko e lao ko ení ia pea mo e mafai na'e tuku ki he Minisitā Polisi mo e kau ngāue 'a e Potungāue Polisi. Pea ko hono sivi ko ē kau faka'ulí mo e ngaahi fiema'u ki he lao ko ení na'e mamafa 'aupito 'aupito Sea. 'Oku ou tokanga'i 'oku mahino 'oku hiki eni ke 'alu ki he Va'a *Transport* 'a e mafai, pea mo hono laiseni kitu'a 'a e ngaahi me'alelé, 'oku hā kiate au 'oku lava *delegate* 'a e mafai ko iá ki tu'a. Pea 'oku ou tu'u pē Sea, ke fai pē fehu'i ko ení ki he 'Eiki Minisitā, pē 'oku ngali tonu nai 'e lava 'o tuku ki ha ngaahi kautaha *private* ke nau fai 'a e sivi ko ení 'o fakatatau pē ia ki he tu'u ko ē 'a e lao fo'ou he taimi ni, 'o pehē 'oku malava ke 'ave 'a e mafai ko ē 'o e Minisitā ke ...

<008>

Taimi: 1853-1858

Mateni Tapueluelu: ... hono sivi ko ē ngaahi laiseni ki ha ni'ihi kehe pē ko e ngāue ko ē 'a e potungāue *ministry* ha ni'ihi kehe. Ko e feinga pē ke fakama'ala'ala ka ko e tu'u fakalukufua ko ē 'a e lao Sea ko u kole fakamolemole pē he fakahā 'eku fakakaukau 'oku ou kau au 'i he fiefia 'i hono hiki hake e tautea.

Fiefia 'i he hiki tautea 'i he Lao ki he Fefononga'aki halapule'anga

Kapau te mou me'a ki he Lao *Traffic* ko eni ko ē 'i he lolotonga 'a ē ko ē he 1988 ko e tautea ko ē *offence* ko e pa'anga 'e 100 ko e ki'i laungeau pē hūfanga he fakatapu tautea. Ka kuo lahi 'aupito 'a e ngaahi hia fo'ou 'oku 'asi mai kau ai 'a e lova 'i he halapule'angá kau ai 'a e tā me'alele 'o lahi tuifio ia pea mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi faito'o 'oku tapu pea 'oku 'ikai ke tau ofo ai Sea 'i he ngaahi maumau 'oku hoko. Na'e lau 'a e hia ko eni 'i he *traffic* na'e 'ikai ke fa'a lau ia he kuohili ko e hia pē ko e *criminal* ke kau 'i he *criminal record* tukukehe kapau 'oku toki mate pē lavea ha taha ko hono 'uhinga ko e ngaahi *offence* ia he *traffic* na'e kau ia 'i he, 'i ha ngaahi *offence* na'e ui ko e *strict liability*. Tatau ai pē ia pē na'a ke 'ilo 'oku mate fo'i maama ho'o me'alele kapau 'e ma'u koe 'oku mate mo'ua 'otometiki pē ia tatau ai pē ia pea kapau na'e 'ikai ke ke si'i 'ilo. Ko e taha eni ia 'a e ngaahi tūkunga faingata'a Sea 'oku te lava foki kita 'o *check* 'ete lolo 'i 'api 'o 'ilo ngalingali 'e maha. Ko e fo'i maama tatau katoa pē 'ū maama ia 'oku 'ikai ke lava kita 'o talatalanoa mo ia te ke ngali pā nai he lolotonga 'eku lele ki kolo pē, pē te ke ngali mate nai he lolotonga 'eku malaki e ta'ofi 'oku 'i mui e me'alele ia e kau polisi. Ko e ka hoko e me'a ko ia tatau ai pē ha taimi 'oku ui ia ko e *strict liability* ko e ngafa totonu 'o'ou ke fakapapau'i e me'a ko ia he kapau te tau faka'atā ko hono faka'atā pē ko ia fele 'a e ngaahi *excuse* ia 'e hao pē kakai ia he lele. Ko e me'a ia 'oku *strict* pehē ai 'a e Lao *Traffic* ke fakapapau'i Sea ko e me'a 'a kita ke te fakapapau'i 'oku malu pea maau 'a e ngaahi naunau 'ete me'alele 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e lao.

Fiefia au ki he tautea 'oku 'ohake fekau'aki mo e lova. Pa'anga 'e 1000 lova he halapule'angá pea ka 'alu pē 'oku fu'u lahi 'i ha taimi pea hoko ha maumau ngāue pōpula ta'u 'e tolu. Ko e kole fakamolemole lahi ki he to'u tangata 'o e 'aho ni ko e tūkunga ko ē 'oku tau 'i ai 'a kitautolu Sea

fiema'u ē ia hē, ko e kapau ko eni 'oku tau feinga ke tō mai hotau kāinga mei muli pea ko e talanoa kehe ia Sea ka 'o kapau ko e tu'utu'uni ia 'a e Pule'angá to e *high risk* ange Sea 'a e halapule'angá kapau te tau feinga ke to e ki'i faka'ata'atā. Ko ia ai kole fakamolemole ka ko hono nono'o ko eni ke mahino ko e hia, 'osi tala tu'o lahi pē foki ia he *TV*. Kapau te ke tā le'olahi ho'o me'alele 'o ongo mai ki tu'a ki ha taha 'osi lau pē ia ko e hia 'oku 'ikai tuku ia. 'Oku 'ikai ke tuku 'oku 'ai pē ia 'i mu'a ki he Potungāue Polisi, 'ai pē ia 'i mu'a he 'Ofisi ko ē kau Polisi. Ko 'ene mahino mai 'ai pē ia 'i mu'a heni 'Eiki Sea 'oku me'a atu pē Hou'eiki ia ki ai he fo'i Hala Taufā'ahau pē 'i mu'a hē. 'A ia 'oku ui e taimi ke tukutuku hake ki 'olunga e tautea ke ne *deter* pē 'oku ne fakalotosi'i 'a e kakai fai pehe ni Sea ke tuku he 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia Sea ko u, pea na'a ku faka'amu ange mai au na'e 'i ai ha'atau ngaahi polokalama hangē ko muli hulu'i *TV* mai 'a e ngāue totonu 'oku fai ko ē he kau polisi 'enau o ko ē 'o fekuki pea 'oku kau pē ai mo e kau polisi fakakolo ia he taimi ni 'enau fekuki mo e ni'ihī.

Ko e tu'u ko ē ngaahi polisi fakakolo Hou'eiki 'ohovale pē 'oku ha'u ha me'alele ko 'ene tu'u pē me'alele ko ia 'oku mahino 'oku ha'u ia he 'uhinga totonu. Ha'u pē ia tu'u talamai ko 'ene lele mai pē ha me'alele 'o sio 'oku tau ha me'alele polisi 'i he polisi fakakolo mo'ui 'alu lue ia he fo'i *post* 'e 3 pē 4. 'Alu ia mo e 'ū kouni. 'A ia 'oku mahino ia kiate kimautolu 'oku 'i ai e me'a ia 'i loto he me'alele ko ia 'oku 'ikai loto ia ke hua he kau polisi. Ko e tu'u ko ē 'a e kau polisi fakakolo 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha mafai pehē ia ko e tau ko ē 'a e me'alele 'a e polisi ia te nau fai 'enautolu e hua. Ko 'enau ki'i tu'u pē nautolu 'o sio 'oku tau e me'alele e kau polisi palau 'enautolu ia 'a e kouni 'o 'alu kātoa pea 'oku te fanongo ki he lea 'a e kouni 'oku fihia lalo he me'alele. Pea 'oku ou fiefia au Sea 'i hono 'omai 'a e tautea ke taau pē mo e kuonga ko eni pea ko u 'ilo'i Sea na'e fai e *consultation* lahi ia na'e kamata pē ia he taimi e motu'a ...

<009>

Taimi: 1858-1903

Poupou ki he fiema'u ke ta'ofi ngāue'aki telefoni lolotonga faka'uli

Mateni Tapueluelu: ... ni 'i he vā 'o e Potungāue *Transport*, vā 'o e *traffic* mo e kau polisi fengāue'aki ke fakakaukaua 'a e anga 'a e 'unu kimu'a mo e ui mo e angī 'o taimi 'i he 'aho ni. Pea 'oku fiema'u ke ta'ofi pea mo e ngāue'aki 'a e telefoni, 'oku ou manatu 'Eiki Sea 'oku ou kei ako 'a e motu'a ni ia Sea, me'a ki he Tu'ipelehake 'o e 'aho ko ia tapu mo ia 'i Fale Alea, ko 'ene me'a 'o kole ke ta'ofi 'a e ngāue'aki 'a e telefoni hili ia 'a e *accident* 'i 'Atele 'o pekia ai 'a e fefine. Ko hono 'uhingá ko e tukuaki'i na'e ngāue'aki 'a e telefoni, 'aho ia ko ia, laulau ta'u lue mai lue mai ko 'ene toki 'omi eni Sea, pea 'oku 'i ai 'a e poupou ki ai he 'oku meimeī takitaha 'a e fānau ako ia he telefoni. Ka ko e ta'u ko ē ki he laiseni ko e ta'u 'e 18 'atā, pea 'oku ou pehē pē 'oku fakapotopoto.

Poupou lahi ki hono fakalao'i tui leta he me'alele

Fakalao'i mo e tui 'o e letá kau au ia 'i he poupou ki ai Sea, pea na'e 'i ai, 'oku ou 'ilo pē na'e 'i ai 'a e fokotu'u mei he Potungāue Polisi te nau puke 'a e ngaahi me'alele 'oku hoko ai ha ngaahi me'a pehē, puke *confiscate* hangatonu pē. Ka 'oku ou tui mahalo Sea 'e toki 'omi ia 'i ha *Regulation* 'a e mafai ko ia na'a nau feinga ki honau lelei taha na'e a'u pē ki he taimi ni ko e tu'utu'uni pē 'a e kau Fakamaau ko e ngaahi 'ū me'alele ko ē 'oku tā tepi le'olahi pea toutou puke

kae tā pē, tu‘utu‘uni to‘o mo e tepi, to‘o mo e *speaker*, halu ‘aupito pē ia mei he me‘alele. Ko e feinga ia ‘a e lao Sea ke fekuki mo ha ngaahi natula ‘oku fīta‘a hono feinga ke ta‘ota‘ofi telia ‘a e malu mo e melino ‘a e nofo.

Fakahā ngaahi me‘alele pē Pule’anga ngofua ke ngāue‘aki maama lanu kehekehe he me‘alele

Pea ‘oku ‘i ai ‘a e pou pou lahi ‘e ‘Eiki Minisitā ki he lao ko eni, ko e ki‘i me‘a pē ia ‘e 2 na‘e tokanga ki ai ‘a e motu‘a ni, ko u tokanga ki he, ki he, ki he ngaahi maama ko eni na‘e me‘a ki ai ‘a Tongatapu 9 pea mo e ‘Eiki Nōpele mei Ha‘apai, fekau‘aki eni ia Sea pea mo e ngaahi me‘alele makehe ke tokoni mai angé. ‘Oku ou fiu hono fakasio ko hono ‘uhingá Sea, ko ‘eku ma‘u ‘a‘aku ia ‘i he lao lolotonga ko e ngaahi me‘alele pē ko ē ‘oku ‘atā ke ‘i ai ha‘anau ngaahi maama mo e *siren* ko e me‘alele ‘a e Potungāue Polisi, ko e me‘alele ‘a falemahaki, pea mo e tāmāte afi. ‘Oku hangē kia au ko ia pē ia na‘e fokotu‘u ke, pē ‘oku motu‘a pē ka ko e ‘oatu e fakakaukau ko eni Sea. ‘Oku ou tui ‘oku totonu pē ke *update* ‘a e lao fekau‘aki mo e tafa‘aki ko eni, he ‘oku kau ai ‘a e ngaahi me‘alele ia Sea na‘e ‘osi mo‘ua ko e ngaahi fu‘u loli lalahi ‘a ē ko ē ‘oku holomui nau hanga ‘o ngāue‘aki ‘a e fanga ki‘i maama engeenga ‘i mui ke ‘ilonga ‘a e taimi ‘oku nau holomui ai ‘i he po‘uli, he ko e holomui ‘a e tangikē tau ka lave ha me‘a, maumau mo ta‘e‘aonga. Pea ‘oku ngāue‘aki leva ia, ‘oku ngāue‘aki ‘i muli kei tapu ia ‘i he‘etau lao ‘atautolu. Ka ‘oku ‘unu foki ‘a e ngāue ia ‘a e kakai ke ‘alu mo e taimi mo e fiema‘u ko ē ‘o e malu ‘o e ‘aho ni.

‘Oku kau ai Sea hangē ko eni ko e ngaahi maama ngāue‘aki ko ē ‘a e me‘alele ki he veve lalahi ‘i muli, nau lele ko ē ‘i he halapule‘anga ‘oku ‘i ai mo e maama pehē ‘oku nau ngāue‘aki ke ‘ilonga ‘a e feitu‘u nau ‘alu ai. ‘E kau ai pea mo e Potungāue Pilisone, ‘e kau ai mo e Potungāue ‘Uhila, ngaahi feitu‘u fakavavevave pea mo e ngaahi polisi fakakolo kuo nau ‘osi lika mo kole ki ai ha fa‘ahinga maama ke nau ngāue‘aki. Pea ‘oku ou loto pē Sea ke ongo atu heni ‘oku ‘i ai ‘a e tautea ki ha to e maama kehe ‘oku fokotu‘u ki he me‘alele ‘oku ‘ikai ke kau ia ai, ‘e kau ai ‘a e ngaahi maama ko eni ‘oku ngāue‘aki ‘e he ngaahi polisi fakakolo ‘e ni‘ihi, ‘oku nau pehē ‘oku *normal* pē pea ‘oku lelei pē. ‘Oku ou ‘ilo‘i pē Sea ‘oku faingata‘a‘ia ‘a e Potungāue *Traffic* ko hono ‘uhingá ko e fengāue‘aki ‘a e ngaahi polisi fakakoló mo e kau polisi, ka ‘oku ou fakahoko atu pē ‘oku tapu. Pea ko eni ko e lao eni ‘oku ‘omai ko ha to e maama kehe *extra* ‘oku tau ki he me‘alele ‘oku tautea mo ia Sea, pea ‘oku hiki ‘a e tautea, na‘e tapu pē ‘i he taimi ko ē ko e fanga ki‘i *taxi* na‘e ‘ai fanga ki‘i maama kulokula na‘e ‘ai ‘i ‘olunga ‘ilonga makehe pē ‘ene lele he taimi ko ē na‘e ta‘ofi ia pea to‘o ‘e he *traffic*, ka ko e ngaahi polisi fakakolo ‘oku ou tokanga‘i ‘oku nau feinga ke ngāue‘aki eni Sea pea ‘oku fai pē ia ‘i he laumālie lelei, laumālie totonu mo e fie tokoni he ko e taimi ‘oku nau lele takai holo ai Sea ...

<005>

Taimi: 1903-1908

Mateni Tapueluelu: ...’I he feinga tā holo ‘a e kakai ‘i he ngaahi faingata‘a ‘oku nau feinga fakavavevave nautolu ki ai pea ko u tuku pe au ki he Pule’anga ke nau toki fakakaukau ia ‘i he ngaahi laiseni makehe na‘e me‘a ko ē ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele na‘a lava ke kau atu mo kinautolu ai ka ko u tuku pe ke fou ‘i he founa ngāue totonu.

Poupou ke to e sivi'i makehe kau faka'uli nau lele oma makehe he hala

Sea ko e ko e mo'oni ia ko e ko e Potungāue Tāmāte Afi 'oku ako'i foki nautolu 'i muli ke ke faka'uli fakavavevave pehé ni pea 'oku fakatu'utāmaki. Ko e feitu'u ko ē 'oku ō 'o fai ai 'a e ako ia ko e 'elia lahi 'oku sima pea pou, pou fihi pehé ni pea toki pii'i e lolo ia ki loto pea 'oku heka pē tokotaha ia ko ē 'oku *instructor* 'o pehé atu. Lele 'oua to e ma'ulalo he 80 ka 'oku 'osi ia e ako ko e ō ia 'o *practice* kae tā atu pe fo'i laine ke 'alu ai. Ko 'ete tau pe he fu'u pou 'e fiha tō. 'A ia ko hono sivi ia 'o kinautolu 'i he lele oma Sea pea ko u 'ilo'i 'oku pehé pē mo e Potungāue Polisi ka 'oku 'ikai ke a'u ki he tu'unga ko ē 'oku 'oku ai e *facility* ko ē 'i muli ka ko u poupou atu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele ko ha ni'ihi pehé 'oku faka'uli ki ha me'alele 'oku 'atā ke lele oma 'i he hala pule'anga 'oku totonu pe 'e 'Eiki Sea ke to e ki'i sivi makehe ia. Ka ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā' ke fakakaukaua mu'a ia pea mo mo tokoni mai pē pe 'oku tu'u ko ē lao fo'ou ko eni 'e lava leva ke tuku atu ha kongā 'o e ngaahi sivi laiseni' kitu'a ki ha ngaahi taha kautaha *private* 'e tali 'e he Pule'anga. Pea kapau 'e hoko ia 'oku mahino pē 'e to e oma ange ai e ngāue Sea. 'Oku ou 'ilo pe 'oku pehé 'a muli ka ko e kole atu pē 'e 'e tokoni ke matu'aki fakapapau'i 'aupito e tafa'aki ko eni Sea he 'e laiseni 'a e ni'ihi ko eni 'o tukuange e laiseni kae puke kau polisi ia ko nautolu 'oku *enforce* 'a e Lao *Traffic* 'i tu'a he tafa'aki. Pea ko e kole atu pē ia ki ha fengāue'aki lelei ko ē 'e matu'aki malu ai 'a e fonua. Ka 'oku pehé 'a e poupou fakalukufua pē ki he Lao. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamalie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'e Tongatapu Fika 4 maama lelei mo e tokoni lelei e me'a 'oku fai ka ko u lave'i mahalo to e 'i ai mo e ngaahi maama ai ke tatanaki ki he lao ko eni mo e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā hangē ko e va'a ko eni ki he lesisita laiseni mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai kau ia he ngāue lahi. Fakamālō 'aupito he malanga lelei mo e tokoni ki he lao. Me'a mai Ha'apai 12.

Ongo'i kuo kamata fakanifo lao ki he malu mo e hao mo'ui kakai

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō e fua 'etau fatongia Sea tu'u pe motu'a ni 'uluaki pē 'oku ou ongo'i ke u 'oatu ha fakamālō ki he lao ko eni. Sea ko e ko u tui ko e lao ko eni na'e fakakaukaua ia mei he taimi lahi pea 'oku 'i he 'aho ni 'oku tau ongo'i 'oku 'i ai hono fakanifo e lao ke malu'i e kakai e fonua kae fakafeta'i 'Eiki Sea pea hangē ko e me'a ko ia 'oku toutou 'ohake 'i he'etau ngaahi lotu 'oku tau ngāue fakataha ke tau fakakaukaua ha lao lelei ki hono malu'i e fonua 'Eiki Sea ko u nofo pe au 'o fakakaukau ko u lau pe au ia ko u ki'i *skim through* hifo pē he lao 'o a'u ia ki he ngaahi me'alele mamafa hangē ko e ngaahi konitenia 'oku fute 'e 60. Kuo hanga 'e he lao ko eni 'Eiki Sea 'o fakahinohino 'a e hala te nau lele ai. Kuo taimi talu 'etau fe'ao mai 'Eiki Sea laulau to'u tangata hotau fonua 'oku ou tui mahalo ko hono taimi pe 'eni hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni. Kuo pau pē ke fai 'a e fakaakeake ke *introduce* lelei foki he na'e 'ikai ke tau anga ki ai ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea ko hono 'omai 'i he kuonga ko eni e lao ko eni 'oku taau ke tu'u e kakai e fonua 'o nau poupou 'i he loto fiefia koe'uhi kuo 'omai ha faka kuo fakalao'i ke malu 'a e fefononga'aki 'Eiki Sea faifai ange pea ta u a'u ki ha kuonga kuo 'omi e lao 'Eiki Sea ke fakalao'i pea 'oku ou tui ko e ngāue lahi ia 'e fai ki hono savea'i 'o e ngaahi hala ko ē 'oku vaivai ange. Ko muli foki 'Eiki Sea manatu'i ko e ngaahi fonua fakalalakaka e 'osi maau hono savea na'e fai pe langa hala ia mo e savea 'emautolu ko e hala mo e ngaahi me'a pehe ka ko u tui 'Eiki Sea 'oku ou fiefia 'uhi 'oku 'omai 'a e me'a ko eni . Tau fakatātā 'Eiki Sea hangē ko e longoa'a ko ē 'o e ngaahi ngaahi me'a lea. Ko u tui 'e

fanongo mai e to'u tupu 'o e fonua 'Eiki Sea ko u tui 'oku totonu 'oku taau ke nau 'unu mai ke nau poupu ki ai. Kātoa mo e ngaahi 'u me'a kātoa 'oku 'ikai ke u fa'a lave au ki ai 'o tuku hake 'Eiki Sea 'oku ai pe ngaahi me'a 'e toki fai hono monomono 'amui hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga ki he kava Tonga. Mahalo 'e toki *line up* mai 'amui 'Eiki Sea ka kuo ta u hanga fokotu'u 'a e talateu hono 'omai e lao ko eni ke tuku mai kimu'a ke tau, ke tau tesi ke tau 'unu mu'a ki ai ...

<004>

Taimi: 1908-1913

Mo'ale Finau: ... pea 'i he 'etau fononga atu 'Eiki Sea 'oku ou tui koe'uhí ko hotau fonua 'oku fo'ou ke tau 'omi e ngaahi lao ko eni he koe'uhí ko 'etau *culture* 'atautolu mo 'etau tō'onga mo'ui hangē ko e me'a ko ē na'e me'a'aki he Fakafofonga mei Vava'u 'a e pōpōlave pē ko ē he hala 'Eiki Sea 'ikai ke nau tokanga nautolu pe 'oku 'i ai ha polisi. Ko e fa'ahinga mo'ui ko ia 'Eiki Sea 'oku hanga he lao ko eni 'o 'omai ke fakahinohino kinautolu kuo taau ke tau 'unu 'o mavahe mei ha ngaahi to'onga ke tau 'alu he hala koe'uhí ko e mo'ui 'a e kakai.

Tokanga 'ikai fenāpasi kupu 31 faka-Tonga mo e fakapālangi

Sea ko hono faka'osi pe Sea ko u fie taki 'a e tokanga 'a e komiti ki he kupu 31 te u faka'osi 'aki 'a e ki'i me'a ko eni 'Eiki Sea kuo u 'osi fiamālie au ki he toenga e Lao. Ko e kupu 31 'Eiki Sea kapau 'e me'a e Feitu'una ki he faka-Tonga ko e kupu ko eni ko e taukapo. Ko e taukapo eni 'Eiki Sea 'o ha taha 'osi hono fakamānava 'ai ke ma'u ko ē 'a e pēseti 'a e kau ngāue 'oku fakahā mai he taukapo ko eni 'Eiki Sea kapau 'e 'i ai ha fakamo'oni mei he toketā lolotonga eni e hopo 'Eiki Sea. Lolotonga e hopo tau pehē na'e faka'iloa ia 'i he ta'u kuo'osi pea to e hoko ia he ta'u ni pea nau ō ko ē ki fale hopo pea 'ohake leva he toketā 'a e taukapo 'a e motu'a faka'iloa. 'Oku 'asi 'ene taukapo he konga faka'osi 'Eiki Sea 'oku pehē vakai 'oku mānava mo e sivi mānava ke fakamo'oni 'e kaungakovi ia ki he mo'ui 'a e taha faka'iloa 'e kaungakovi ia ko e ki'i fo'i konga ia 'Eiki Sea. Hangē kiate au 'Eiki Sea 'oku tuhu 'a e ki'i konga ia ko ē hangē kiate au 'oku fehangahangai ia mo e faka-pilitānia 'Eiki Sea. Hangē kiate au 'oku tonu ange faka-Pilitānia kapau 'e me'a e Feitu'una 'Eiki Sea 'oku 'asi ai ko e *would have been prejudicial to the health of the accused, would have been*. 'I he faka-Tonga 'e kaungakovi *would have been* 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ...

Fakama'ala'ala kupu 31 'uhinga ia ki he taukapo faka'iloa he'ene fakafisi ke sivi mānava ia

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ka u tokoni atu pē Sea ke ki'i nounou ange. Ko e 'uhinga eni ia ko ē ki he taimi 'oku fakafisi ai ha taha ke sivi ia sivi mānava ia pea ko e taimi ko ē 'e faka'ilo ai ia he 'ikai ke ne loto ke sivi mānava ia ko 'ene taukapo ia 'i he Fakamaau'anga ko e ngofua ko ē 'oku 'omai 'e he toketā ko e 'uhinga ia e ki'i fo'i kupu ko ia.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou fakamamafa atu au ia Sea 'i he kaunga kovi mo e *would have been* 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'ena ki'i kehekehe ai 'Eiki Sea. Hangē kiate au 'e ofi ange kapau 'e pehē na'e mei ke kaunga kovi ko e "e" ia ko ē 'Eiki Sea 'oku tuhu ia ki he *future* ki he taimi 'i he kaha'u 'ene tu'u ko ē he faka-Tonga. Mo'oni pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ka 'i

he tu'u ko ē 'a e *would have been* 'oku 'uhinga ia na'e mei ke kaungakovi ki he'ene mo'ui ko e 'uhinga ko e fo'i fakamo'oni 'Eiki Sea 'e fai ia kimui. To'o ... 'Eiki Sea e fokotu'u kapau ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia 'Eiki Sea he ko e hopo ia 'e toki fai kimui ko e sivi mānava ko ē na'e fakafisi 'a e faka'iloa ke fakahoko 'i he taimi ko ia ko 'ene 'uhinga, ko 'ene 'uhinga ē 'oku 'omai ko ē he kupu 31 ko e tu'unga taukapo ia 'i ha Fakamaau'anga ko 'ene fakafisi he 'oku 'i ai 'a e ngofua mei he toketā 'e kaungakovi 'a e sivi mānava ko ē ki he'ene mo'ui. Ko hono 'uhinga pē ko e 'uhinga ko e taukapo ia 'e hao ki ai 'a e tokotaha ko ia 'o kapau ko e 'uhinga fakatoketā na'e 'ikai ke loto ai ke sivi manava ia mālō.

Mo'ale Finau: Kole pe Sea ko e ki'i me'a ia ko u fokotu'u atu 'e au kapau 'oku 'ilo pē he 'oku mea'i pē he motu'a ni Sea 'oku 'ikai ko ha falehopo eni ka ko e feinga pe ke 'oatu pe sio ki he ki'i kongā ko ē pea kapau 'oku tonu pe faka-Tonga ia 'a e 'Eiki Minisitā pea 'oku sai pē ia. Ka ko hono fakalukufua 'Eiki Sea 'oku ou ongo'i 'e au ia kuo tau a'u tautolu ia ki ha taimi lelei hetau fokotu'u 'etau lao ko eni 'Eiki Sea ka ko e anga ia 'eku ma'u 'a'aku ki he me'a ko eni na'a ku fokotu'u atu ka ko 'oku ou, mālō Sea..

Hā kupu 15 (40 & (5) founa ma'u 'aki laiseni ki he ni'ihī faka'uli lele vave makehe he hala

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ko e ki'i tali atu pe ki he kupu 15 'a e fehu'i ko ē 'a Tongatapu 4 ki ha sivi makehe ko ē kau faka'uli makehe 'e vakai 'o ma'u ia 'i he kupu 15 (4)mo e (5). 'A ia 'oku talamai ai koe'uhī 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e ngaahi naunau ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafongā. Ko e founa leva ena 'e ngāue'aki 'oku hā ia 'i he ...

<007>

Taimi: 1913-1918

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... kupu si 'i 4(a) mo e (b) pea pehē ki he kupu si'i (5) hono founa ia 'e ma'u'aki 'a e laiseni ko ē 'a e ni'ihī ke nau fai 'a e ngaahi faka'uli ki he ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Le'ole'o 'o e Potungāue Laó, to e maama lelei ange ia, pea 'oku ou fiefia lahi au he lao ko enī. Hangē ko 'ene me'a 'a Tongatapu Fika 4 fekau'aki mo e longoa'a he loto halá. Ko e tu'o 2 eni e kaiha'asi 'e ki'i *speaker* 'i mui homau falelotú 'i Vava'u ko e 'ai he ngaahi me'alele ko ē 'oku lele holo aí. 'Oku a'u ē ki he 'ū fakaongo le'olahi ko eni e *tsunami* mahalo 'e to'o mo ia, ka ko e lao eni 'oku tonu ke ta'ota'ofi 'aki 'a e va'inga holo 'a e fānaú he ngaahi me'angāue 'a e siasi kae 'uma'ā 'a e Pule'anga. 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Fokotu'u atu Sea.

Fokotu'u na'a tokoni mo e kakai he lipooti lova ngaahi me'alele

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'una Sea, kae tuku mu'a ke u ki'i hao faka'osi atu ai pē he faingamālie ko enī. Sea, ko 'eku fokoutua hake ko u mālie'ia he efiāfi ni he fakatonutonu fakalao 'a e kau fakamatala fakalao 'a e kau laó. Sea, 'oku ai e ki'i me'a ia 'oku

ou tokanga au ki ai 'i he fekau'aki pea mo e fokotu'u ko eni na'e fai 'e Tongatapu 4, ki he tukutaufetuli ko ē 'oku fai 'i he halá, 'i he lele omá. 'Oku ou tui pē Sea 'oku tonu pē ke fekau'aki eni mo e kau polisi, he kapau 'e fai 'a e lová ia mei Tofoa ki Niutōua, mahalo pē, pē 'e ala ma'u ai 'e he kau polisi ka 'oku tonu ke to e fengāue'aki fakataha 'aupito, 'aupito e laó ni mo kinautolu, ke fakatokanga'i 'oku nau ki'i movetevete atu pea fai atu e ngāué 'i he ngaahi feitu'u ko iá. Koe'uhi he 'oku sai foki 'a e me'a pehē ni 'i mulí 'oku ai e ngaahi me'a faitā ia 'oku nau lava 'o puke'aki. Pea 'oku 'ohovale pē lele atú ia 'oku tu'u mai 'a e ki'i paiki ia he halá ma'u ai pē ai. Kapau 'e nofo ma'u pē e kau polisi ia 'i honau 'ofisí, he'ikai ke lava 'o fakaivia 'a e ngāue ko ení. Pea 'ikai ke ngata ai hangē ko e telefoní ko u fakakaukau atu au, ka lelelele pē ha taha ia, pea telefoni pē ia ko hai te ne lipootí? Ko e me'a ia 'oku ou ki'i nofo au 'o ki'i tokanga ki ai, mahalo ko ha polisi pē 'e toki ofi atu ai te ne toki hanga leva, pē 'e sai pē ke tau kau mo tautolu he lipootí, ko 'etau tokoni ia mahalo ki he lao ko ení. Ko ia pē Sea pea 'oku ou fokotu'u atu Sea,'oku ou tui kuo napangapangamālie e laó ni ia. Ko u fokotu'u atu.

Tali fekau'aki mo e maama ngāue'aki he ngaahi me'alele 'oku tapui he Lao

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea ko u tu'u pē ke u fakamālō ki he ngaahi tānaki pea mo e ngaahi fakakaukau 'oku vahevahe mai 'i he efiāfi ko ení, pea ko u tui pē Sea ko u faka'amu pē ke u to e ki'i fakama'ala'ala pē. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Fakafofonga pea mei Tongatapu 4 fekau'aki pea mo e ngaahi maamá. 'Oku 'uhinga 'a e ngaahi maama ko ení ko u tui pē 'oku mou me'ai pē 'a e taimi ko ē 'oku 'i ai e ngaahi me'alele 'e ni'ihi, ko e taimi ko ē 'oku ta'ofi ai 'enau me'alelé, 'oku hangē 'oku uloulo timitimi mai 'a e maamá ia. 'A ia 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi maama ko iá, pehē ki he ngaahi fanga ki'i maama teuteu ko eni ko ē ki he ngaahi me'alele 'e ni'ihi 'i he taimi ko ē 'oku afe aí tautautefito ki he taimi ko ē 'oku ta'ofi aí pē ko e 'ai ko ē ke tu'ú. Ko u tui Sea ko e lao ko ení ko hono taumu'á ki he hao pea mo e malu 'a e kakai 'a e fonuá 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fefononga'aki 'i he halapule'angá. Pea 'oku ou tui Sea 'oku napangapangamālie 'a e lao ko ení, pea 'oku 'i ai 'a e pou pou ki ai, pea 'oku ou fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Oku 'i ai e pou pou.

Lord Fakafanua : Sea ko u kole pē ke tānaki atu e ngaahi tokoni ki he 'Eiki Minisita 'oku te'eki ai ke maau.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Lord Fakafanua : Tapu ki he Feitu'una Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Mahalo ko e ngaahi fokotu'u pē ko e fakatonutonu eni 'e 7, fokotu'u atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakatokanga'i pē 'e 'omai ha'ane tali lolotonga 'e feme'a'aki ko ení. 'Uluakí pē te u kamata Sea 'i he peesi 47 he faka-Tongá mo e peesi 43 'o e fakapālangí. 'A ia ko e kava mālohi 'i he ngaahi saliate misiní, 'a ia 'oku 'i ai 'a e tautea ko e pa'anga 'e 200. 'Oku hā foki he 'uluaki kolomú 'a e kupu ko ē 'oku 'uhinga ki aí, 'i he'ene tu'u lolotonga 'oku kupu fika 44, ka ko e kupu totonú ko e kupu fika 43. 'A ia ko e fokotu'u atu pē ke fakatonutonu 'a e *scheme*, mei he 44, 43 'i he peesi 47...

<008>

Taimi: 1918-1923

Fokotu’u ke liliu fo’i lea ‘atamai kovi ke fenapasi mo e Lao Fakalelei ‘Atamai

Lord Fakafanua: ... ko e fokotu’u hono ua Sea ‘oku ‘i he peesi 9 ‘o e fakapālangi pea mo e faka-Tonga. ‘A ia ko e peesi 9 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi faka’uhinga lea Sea pea ko e faka’uhinga lea ‘oku ou fie lave ki ai ko e ‘atamai kovi. Sea na’e ‘osi fakahū mai ki he Fale ni ‘a e Lao ki he *Mental Health Act* ‘ikai ke u manatu’i 'ene faka-Tongá ka ko e lao ko eni ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai e ngaahi fakalea totonu ko ē ki he *mental disorder*. ‘A ia ko e *mental disable* ‘a ia ‘oku hā ‘i he fakapālangi ‘oku faka’uhinga lea ia ‘i he faka-Tonga ko e ‘atamai kovi. ‘E Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi e ‘atamai kovi ia ha to e lao tautautēfito ki he Lao ‘o e *Mental Health Act*. ‘A ia ko ‘eku fokotu’u atu ke fetongi e ‘atamai kovi kae fakahū ha fo’i lea faka-Tonga ‘oku fenāpasi pea mo e Lao ki he *Mental Health* ‘a ia ko e ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mahalo ‘oku ngāue’aki he lao ‘a e faha pē ko e vale.

Lord Fakafanua: ‘I he Konisitutone ia Sea ka ‘oku ‘ikai ke to e ‘asi ia ha to e lao pea ko e toki ‘osi eni hono fakahū mai ‘a e Lao ki he *Mental Health Act* ‘oku ‘ikai ke ‘asi e vale mo e faha ai. ‘A ia ko e fokotu’u atu ke fenāpasi mo e Lao ko ē *Mental Health Act* ‘a e maveuveu faka’atamai pē ko e ta’emalava faka’atamai.

Sea Komiti Kakato: Ko e fo’i *term* ko ia ia ‘oku tonu ke tau kumi tautolu ki ha *psychology* hangē ko Mapa Puloka ko ha ‘āvanga femalele’aki pē ko e musikū fu’u ...

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ‘a ia ko e fokotu’u pē ia ke tānaki atu he koe’uhí ‘oku nga’unu e lao mo e taimi pea ‘oku ‘i ai e ngaahi fakalea fo’ou ‘oku fakahū mai pea ‘oku fiema’u pē ke *update* pea mo e lao ko eni ‘oku tau feme’a’aki ki ai.

Sea Komiti Kakato: Poupou.

Tokanga ki he ‘uhinga’i lea saliate misini fakafo’itangata he ‘oku ‘ikai hano tatau he Lao fakapālangi

Lord Fakafanua: Ko e fokotu’u ‘e taha Sea ‘oku ‘i he peesi 10 ia e faka-Tonga ko e peesi 10 ‘i he faka-Tonga ‘oku ‘asi ai ‘a e lea ko e saliate misini fakafo’itangata. ‘A ia ko e faka’uhinga lea ‘a e saliate misini fakafo’itangata ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lea pehē ia ‘i he fakapālangi. ‘A ia ‘oku hā heni pea ‘i he toenga ‘o e laó ‘oku ‘ikai pē ke ‘asi ha saliate misini fakafo’itangata ia. Pea ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ka au pē ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘asi ai he faka-Tonga he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane tatau ‘a’ana ‘i he fakapālangi ke toki ‘omai pē ha tali mei he ‘Eiki Minisitā fakatokanga’i e me’a ko ia.

Fokotu’u tānaki ki he kupu 4(1) he Lao fakapālangi

Sea ko e peesi hoko ‘a ia ko e peesi 12 ko e faka-Tongá, kupu 4 kupu si’i (1) tukukehe hangē ko ia ‘oku tu’utu’uni fakamahino’i, fakamahino ‘i he kongá ko eni ‘o e lao ni kuo pau he’ikai ngāue’aki ka ‘oku ne ‘ilo pau ‘e ha taha ha saliate misini ‘i he halá. Sea ‘oku faka’ofu’ofa pē ‘a e fakalea ia e kupu ko eni ka ‘i hono faka-Tongá ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha, **ka ‘oku ne ‘ilo pau** ‘i hono fakapālangi ‘a e kupu ko eni. ‘A ia ko e hala pē hono to’o ‘a e fakalea ko ē he faka-Tonga ke tatau

mo e fakapālāngi ko 'etau fakahū 'a e ka 'oku ne 'ilo pau 'i he fakapālāngi. 'A ia ko e kongā tolu peesi fā, kupu 4 peesi 12 'i he faka-Tongā ka 'i he fakapālāngi ko e peesi 11. 'A ia kapau 'e tu'uma'u pē 'a e fakalea 'i he faka-Tonga ko u fokotu'u atu ke tākaki ki he fakapālāngi *except as specially provided in this part of the Act no person shall* pē ko e tākaki fakafo'ou tākaki fo'ou ...

<009>

Taimi: 1923-1928

Lord Fakafanua: *willfully*, 'a ia ko e *willfully* 'e tatau leva ia mo e fakatonga ka 'oku ne 'ilo pau. *Willfully use any motor vehicle* pea hoko atu leva toenga kupu, koe'uhi pē ke tatau fakatonga mo e fakapālāngi 'o hono faka'uhinga. Pea 'o kapau 'oku fiema'u he 'Eiki Minisitā ke tu'uma'u 'a e fakapālāngi pea 'oku ou fokotu'u atu leva ke to'o, **ka 'oku ne 'ilo pau** mei he fakatonga ke na tatau.

Tokanga 'ikai fenāpasi tatau he Lao fakapālāngi e kupu 27 (5) he fakatokanga ta'etokanga

Sea ko e peesi 23 'o e fakatonga, kupu 27 faka'uli ta'etokanga kupu si'i nima, ko e tautea Sea, 'a ia ko e peesi 23 'eni 'o e fakatonga ka 'oku peesi 21 'i he fakapālāngi. Ko e ta'u ko ia 'oku fokotu'u mai ki he tautea ke 'oua toe laka hake 'i he fakapālāngi 'oku ta'u ia 'e 15 'i he fakatonga 'oku ta'u pē 5, kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga fakama'ala'ala mai 'a e pōpula ko 'eni 'o 'ikai laka hake 'i he ta'u 5 'o hangē ko ia 'i he fakatonga pē ko e 15 hangē ko ia 'i he fakapālāngi pea 'i he toenga ko ia 'o e kupu si'i 5 ko 'eni Sea 'oku 'i ai mo e fakamatala ia 'oku hā 'i he toenga sētesi 'i he fakapālāngi 'oku 'ikai hā ia 'i he fakatonga. 'A ia 'oku hoko atu 'a e fakapālāngi 'osi ko ia, *for not more than 15 years and the Court may order that convicted person be permanently disqualified from holding or obtaining a driver licence*. Pea ko e kupu ko 'eni tu'utu'uni leva 'a e Fakamaau 'e 'ikai ke to e ngofua ma'u laiseni 'a e tokotaha ko 'eni 'osi 'ene mo'ua fakatatau ki he kupu ko 'eni 'oku 'ikai ke 'asi 'a e fo'i fakamatala ia ko ia 'i he toenga 'o e kupu 5 'i he fakatonga. Kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai mei he tafa'aki ko ia.

Sea, 'i he peesi fika 28 'o e fakatonga 'a ia ko e 30 ia 'o e fakapālāngi.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 28, kupu fiha?

Lord Fakafanua: Kupu 38

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ke fakalelei'i kupu 43 (1) fekau'aki mo e inu kava mālohi

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea nau 'osi lave au ia ki ai anenai, 'oku ou kole pē Sea keke me'a hifo ki he kupu fika 43 kupu si'i 1. 'A ia ko e kupu 43 (1) 'oku peesi 30 ia 'i he fakatonga ka ko e 43 kupu si'i 1 'oku peesi 28 ia 'i he fakapālāngi. Sea 'oku ou kole pē au ki he Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai koe'uhi ko e kupu eni 'oku fekau'aki ia mo e inu kava mālohi tupu 'i he salioite misini, pea 'oku ou fakatokanga'i hifo pea 'oku ki'i mahino ange lea fakapālāngi. Ko e fo'i 'elito 'o e kupu ko 'eni 'oku ne hanga 'e ia 'o taofi ke 'oua inu pē 'ave ha me'a inu kava mālohi 'i lotu

‘i ha me’alele na’e haea pē *rental*. ‘A ia ‘oku tau fakatātā pē kapau ‘oku tau ha me’alele ‘i he loto kā paaka pea ‘oku ma’u kava mālohi ‘a e ni’ihi ko ‘eni ‘i he loto me’alele nau ‘osi maumau’i ‘e nautolu ia ‘a e Lao ‘o fakatatau ki he kupu ko ‘eni. Pea ko e me’a pē ‘e taha ‘oku ou fiema’u ke fakama’ala’ala mai Sea he ‘Eiki Minisitā ‘oku fakamamafa ‘a e kupu ia ki ha me’alele ‘oku haea pē rent pē nō, fefē leva ‘u me’alele fakafo’ituitui taautaha ia ‘oku ‘ikai kāpui ia ‘e he Lao ko ‘eni, ‘oku ngofua pē ke nau inu nautolu ‘i he ‘enau me’alele. Pea ko e kole pē ko e ha fo’i taumu’a ke makatu’unga ai ‘a e liliu ko ia ‘oku fiema’u he Lao ko ‘eni. Ko ‘etau taofi inu ‘u me’alele ko ē ‘oku haea mo *rental* pē ko e taumu’a kupu ko ‘eni ke taofi ‘a e inu ma’u kava mālohi ‘i ha fa’ahinga me’alele pē. Pea kapau ‘oku tau fiema’u ke fakaikiiki ngofua pē ‘a e ma’u kava mālohi lolotonga hono ta’engāue’aki ‘a e me’alele, pē ko hono tapu’i pē taimi ‘oku lele ai ‘i he loto hala. ...

<004>

Taimi: 1928-1933

Lord Fakafanua: ... lao, kae ta’emahino kiate au ‘a e ‘uhinga ‘oku, ‘a e fo’i fakalea ko ē ‘o e lao ‘i he taimi ni. ‘A ia fokotu’u atu pē Sea ke toki ‘i ai ha fakamatala mai mei he ‘Eiki Minisitā ke fakalelei’i ‘a e kupu ko eni koe’uhi ‘oku mahu’inga he ko e na’a hoko ha moveuveu pē ko ha ta’emahino ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fetō’aki mo e kau polisi.

Fakatonutonu fakakalama ki he Kupu 45

Sea ko e kupu 45 ‘oku ou fie hoko atu ki ai pea ko e mahalo ko e fakalelei’i fakakalama pē eni ia. ‘I he fakapālangi ‘a ia ko e peesi fika 28, ‘oku lau ai, *where any police officer is of opinion*, ‘e flow lelei ange ‘a e fo’i sētesi ko eni ‘oka pau ‘e fakahū ‘a e fo’i lea fakapālangi ‘e taha, *where any police officer is of the opinion*, pea kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi heni ‘oku to e lelei ange ‘enau fakapālangi pea nau toki fakatonutonu mai ka ko e anga ia ‘eku ma’u na’a ku, ke tokoni atu ki he fo’i sētesi ko ia. Pea pehē foki ki he kupu 45 kupu si’i 1, (a) (b) mo e (c) ‘a ia ‘oku mahino ko e lisi eni. ‘I he angamaheni ko ē hono lau ko ē ‘o e lao ko ene ‘osi ko ē (a) pea mo e (b) pea ‘oku faka’osi’aki ‘a e fo’i ‘a e (b) ‘a e *and*, koe’uhi ko e kupu faka’osi ‘e faka’osi ki ai ‘a e fo’i kupu ko ē (a), (b) mo e (c), ko e founa angamaheni pē ia ‘i he taimi ko ē ‘oku fa’u ai ko ē ‘ū lao Sea. Pea mo hono tatau ‘i he faka-Tonga, kae ‘oua ‘e fo’i lisi pē ‘o ngata pē ‘iate ia, ka ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i kupu ‘oku faka’osi ki ai. ‘Oku ha pē ‘i he ‘ū lao ka ‘oku angamāheni pē hou’eiki ‘o he me’a ki ai.

Sea ko e ngaahi kupu pē fakatokanga ‘i ‘i he taimi ni, toki ‘i ai ha tali mei he ‘Eiki Minisitā. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele. Me’a mai Vava’u 14.

Tokanga ki he kupu 28, 29 & kupu 39 ki he malu e mo’ui kakai he fefononga’aki hala pule’anga

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e tānaki atu pē eni ia Sea ki he me’a na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Nōpele Ha’apai ke toki fai mai ha tali ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e tokoni pē Sea, pea ‘oku pou pou lahi ‘a e motu’a ni Sea ki he lao mahu’inga ko eni. Ko e kupu 28 mo e kupu 29 Sea ‘oku ou fie fakahoha’a atu ai Sea e mahu’inga ‘o e kupu ko eni ki he malu ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko e ngaahi me’a lalahi eni Sea ‘oku

ne hanga ‘o fakatupunga ‘a e ngaahi fakatu‘utāmaki ‘oku hoko ‘i he halapule‘anga, lahi ai ‘a e ngaahi lavelavea mole mo‘ui, ‘oku kau ai ‘a e kupu ko eni Sea. Pea pehē ki he kupu 39 Sea fekau‘aki ia pea mo e tui ko ia ‘o e *seat belt*,

Fokotu‘u na’a lava tākaki mai ha kupu mei he sivi toto fakafalemahaki he sivi vakai ‘olokaholo

Sea ‘oku lave ‘a e kupu 28 mo e 29 ki hono sivi fakamo‘oni‘i ‘a kinautolu ‘oku ma‘u ‘e he ‘alakaholo, he sivi pē ia ‘i he *breathalyzer* pē ko e sivi mānava. Pea ‘oku faka‘ofa‘aupito pē eni ia Sea ke fai ‘a e sivi ko eni ‘i he *screening* ‘oku fai ‘e he kau polisi ke fakapapau‘i ko kinautolu ko ē ‘oku ma‘u ‘ova ‘enau ma‘u kava mālohi pea ta‘ofi ‘i he taimi ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi ia ‘e taha Sea ‘oku hoko ‘a e ‘ekisiteni ia mole mo‘ui, pea ‘oku ‘ikai, tau pehē pē ‘oku *unconscious* ‘a e faka‘uli ia, ka ‘oku hu‘akava‘ia. ‘Oku ‘ikai ke talamai ‘e he lao ia ha founa ke sivi‘aki, ka ‘oku ‘i ai ‘a e sivi kia kinautolu ko ia ‘oku pehē Sea ko e sivi ‘oku fai ia ‘e he falemahaki ko e sivi e toto, pea ko e nōmolo fakamāmani lahi ia ko e milikalami ‘e 50 ‘a e ‘alokaholo, ‘i he *hundred mil* pē ko e mila ‘e, *mils* milimita ‘e 100 ‘o e toto, fenāpasi ia pea mo e *microgram* ‘e 250 ‘i he lita ‘e taha ‘o e mānava.

Ko ‘eku fie tokoni pē ‘aku ia Sea ki he ‘Eiki Minisitā na’a ko e faingamalie eni ke fakahū mo e fo‘i founa ko eni ‘e taha ko eni, ‘oku ‘ikai ko e *breathalyzer* pē te ne hanga ‘o sivi ‘a kinautolu ‘oku ma‘u kava mālohi ka ko kinautolu ko ē he ‘ikai ke nau lava kinautolu ia ‘o fai ‘a e tesi ko eni, ‘i ha fa‘ahinga ‘uhinga pē ko e ‘osi ‘a e *accident* ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘ilo ha me‘a ke lava ‘o sivi‘aki ke sivi ‘a e toto pea fokotu‘u mai leva pea mo e *unit* ko ia kapau ‘oku ‘ova ai ‘osi mahino ...

005>

Taimi: 1933-1938

Dr. Saia Piukala: ... ‘oku hu‘akava‘ia ‘a e tokotaha ko eni Sea. Sea ko e lao ko e lao ko eni ki he ki he *seats belt* ko u poupou lahi au Sea ki he ngaahi fokotu‘utu‘u mai ko eni ‘oku ‘omai.

Poupou kau tui leta fakahaofi ngaahi mo‘ui lahi

‘Osi fakamo‘oni‘i lahi Sea ko e tui ko ē leta ‘oku ne fakasi‘isi‘i ‘e ia ‘a e lavelavea ‘oku hoko ki he sino he taimi ‘oku hoko ai e ‘ekisiteni pea ‘oku ne fakasi‘isi‘i ‘a e mole ko ē mo‘ui he taimi ko e ‘oku hoko ai e ‘ekisiteni. ‘Osi fakamo‘oni‘i fakamamani lahi ia Sea na’e ‘i ai ki‘i fekumi Sea ‘i he Falemahaki Vaiola ki he fo‘i toko 1 ‘ekisiteni pea tokoto he falemahaki he māhina ‘e 3 pea ko hono fakaikiiki ko ē ngaahi fakamole ko ē Sea ko ē na’e ‘i ai. Na’e ‘osi ‘ova pe he mano ia ‘ene tokoto a’u māhina ‘e 3 pē ko e tau pehē pē ‘oku fasi e va’e ngaahi fasifasi e konga e sino ‘o tokoto lōloa pehē. Ko u fakahoha’a pe au Sea ke ke mahu’inga mālie ki he kakai ‘o e fonua ‘a e mahu’inga ‘o e *seat belt* pe ko e leta ko ē ‘oku tau ki hono faka’aonga‘i. ‘Ikai ke ngata pē ki he malu si’isi‘i ange lavea ‘e hoko ki he tokotaha ko ia pea si’isi‘i ange faingamalie ke mate ha taha lolotonga e ‘ekisiteni pea ‘oku a’u mai pe eni ki he Pule’anga te ne lava ‘o *save* e pa’anga lahi na’e mei fakamoleki ‘ia kinautolu.

Tokanga ki he hao mo e malu fānau ta’u 12 ki lalo ko e faka‘atā lao ke nau ta’etui leta

‘I he kupu 39 Sea (2) ‘oku ki’i hoha’a ‘a e motu’a ni ‘a hono fakahoko mai ko ē ko e ta’u 12 fai ki lalo ‘i he sea mu’a ‘oku ‘atā pē kia kinautolu ia ke ‘oua te nau *seat belt*. Sea ‘oku ‘osi mahino pe ia ‘oku *design e seat belt* ia ki he kakai lalahi ka ‘oku ‘osi fakamo’oni’i ko e a’u pe ki he ta’u 8 ta’u 9 kuo ‘osi lava kinautolu ia ‘o tui e *seat belt* ‘o a’u ki he ta’u 12. Ko e ta’u 12 ko e *form 2* ia he *high school* ‘osi lava lelei pē kinautolu ia ‘o tui e *seat belt*. Pea ko e to e fānau ‘oku to e iiki hifo Sea ‘oku fakatu’utāmaki ange he ‘oku lahi ange e faingamalie ke nau punakaki ki tu’a pe ko e punakaki ‘o tau he, he so’ata mu’a pe ko e konga kimu’a e me’alele ‘o fakatupunga ai ha ngaahi lavelavea ‘o a’u pē ki he mate. ‘A ia ko u ki’i hoha’a Sea hono faka’atā he fo’i lao ia ko eni ‘a e ta’u 12 ki lalo ke ‘oua ‘e te nau tui ‘enautolu e *seat belt* ‘osi mahino pē he feme’a’aki ‘aneefiafi Sea ‘oku ‘i ai pe *booster seat* ‘oku ngaue’aki pē he ‘e, he ‘e fānau kapau ‘oku mo’oni ‘etau talanoa ki he malu ‘o e kakai ‘o e fonua pea si’isi’i ange mo e fakamole e Pule’anga ‘e fakahoko ka kinautolu ‘oku uesia lahi ‘i he taimi ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi me’a ko eni Sea. Ko e fokotu’u atu pe ia Sea ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga ke fakakaukau’i ange ongo fo’i me’a ‘e 2 ko eni ‘oku fokotu’u atu ‘i he ‘i he motu’a ni ke fakakau atu ‘i he lao ko eni māloh Sea e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fakama’ala’ala he kupu 43 Lao ‘oku fekau’aki ia mo e ma’u kava mālohi ngaahi me’alele fakapule’anga

‘Eiki Minisitā Ako: Fekau’aki mo e me’a e Sea ‘a e Nōpele Ha’apai he kupu 43 ‘a e inu kava mālohi ko ē ‘i he saliothe misini Sea ka ‘oku ‘uhinga eni ia Sea ke tapui ‘a e, ‘a ‘ete ‘alu atu mo ha’ate me’a inu ‘o inu ‘i ha *public transportation* pe ko e pasi pe ko e *taxi* pe ko e hā e me’a ‘oku ‘asi lelei mai pe ia heni ‘oku maumau’i ‘e ha taha kotoa pe e lao ni kapau ‘oku lolotonga ‘ene ‘i ha saliothe misini ‘oku ngāue’aki he uta ‘o e kakai ki he nō pe totongi pea ne inu ha kava malohi ‘ikai ko e *transport* pe ko hono ‘ave ka ko e inu pe ko hono ma’u ‘a e kava ‘i he ngaahi me’alele pehē ni ‘a ia ‘oku ki’i kehekehe pe ia Sea pea mo e mo e pehē ‘e ala tapu hono ngāue’aki ke ‘ave holo ‘aki ‘a e kava. ‘A ia ko e ko e taumu’a ‘o e kupu ko eni Sea ke ‘oua te te heka hake kita he pasi mo ha’ate *beer* ‘o inu ai pe te te ‘alu hake mo ha’ate kava mālohi ‘o ‘oange ki he faka’uli ke inu mo ia. ‘A ia ‘e tapu ia ke ‘oange ki he faka’uli pe ko ‘ete ‘alu atu ‘o ngāue’aki ‘o inu pe ma’u e kava mālohi Sea ‘i he ngaahi me’alele ...

<006>

Taimi: 1938-1943

‘Eiki Minisitā Ako: ... *public transportation* pe ko kinautolu ko ē ‘oku te lava ‘o *hire* pe totongi.

Fokotu’u ke fakalelei’i kupu 40 koe’uhi ko e teu fokotu’u maama hala mapule’i fefononga’aki

Sea ko ‘eku ki’i poini ē na’e ‘ohake ia Sea fekau’aki pea mo e kupu 40. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e palani ke ‘ai e ngaahi maama hala pea mo e alā me’a pehē Sea pea ‘oku, ‘i he kupu ko eni ko e founa

pe ia 'e taha 'e ala ma'u ai ka 'oku ke maumau'i 'a e lele vave, 'oku 'asi mai heni 'oku maumau'i ia 'i he taimi pe 'e 'ilo ai 'e ha 'ofisa polisi ha saliothe misini 'oku ne lele 'o vave ange 'i he fakangatangata vave lahi taha 'oku 'oatu. 'A ia 'oku mahino ia 'oku pau ke 'i ai 'a e 'ofisa polisi ia Sea 'a ia ke ne to'o e misini hulu'i pe ko e alā me'a pehē. Ka ko 'etau 'unu'unu atu ko eni ke ngāue'aki 'a e *camera* mo e ala me'a pehē 'i ai e taimi vave mai ia ko e fu'u *camera* pe ia 'oku tu'u mai 'o hulu'i ko 'ete 'ova pe he 50 'oku ne 'osi hiki 'e ia ho peleti laiseni pe 'oku ne 'osi hiki 'e ia ho 'ata 'o e tama faka'uli. 'A ia Sea ko 'eku 'uhinga pe ia na'a ki'i fakalelei'i si'i pe 'a e ki'i fo'i kupu ko eni he 'ikai ke fiema'u ia ke 'i ai 'a e 'ofisa polisi Sea ka ko e 'uhinga pē pe ko ha me'angāue 'oku 'osi fakamafai'i hangē 'oku mou 'osi mea'i kotoa pe Hou'eiki Mēmipa kimoutolu ko ena na'e, 'oku fa'a me'a atu ki muli 'oku 'i ai pe *camera* 'oku lava pē 'o tu'u. Ka ko e tu'u leva ko ē he taimi ni 'a e faka'uhinga vaivai 'a e motu'a ni Sea he 'ikai ke lava e *camera* ko ia ko e 'uhinga 'oku 'asi mai heni 'oku pau ke 'i ai e 'ofisa polisi ia. He 'ikai ke lava ia 'o tu'u tokotaha pe 'i ha halapule'anga 'i ha halamaama 'o lava koā ha taha 'o lele lahi ai mahalo he 'ikai ke lava ia ai 'o maumau'i ai e lao pea ko e 'uhinga pe ia ko e fokotu'u fakakaukau na'a ki'i fakalelei'i pe kae lava 'i he kaha'u 'a e ngaahi me'angāue ko eni 'o ngāue'aki ko ia pe Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā to e mahino ange e fakamaama.

Lord Fakafanua: Sea ko e tali pe eni ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā na'e me'a mai fekau'aki pea mo e kupu fika 43 'a ia ko e kava mālohi tapu 'i he saliothe misini faka'ofa'ofa pē 'ene fokotu'u 'o kapau ko e me'a ia 'oku hā mai 'i he lao. He ko e me'a ko ē 'oku hā ko ē 'i he faka-pālangi peesi 28 'ikai ke 'asi ha *bus* pe ko ha *public transportation* ia ai hangē ko e fakamatala e Minisitā ko e 'uhinga ia 'o e kupu ko ia. 'O kapau ko 'ene me'a pea 'oku tonu leva ke fokotu'u atu ke fakakau 'i he fakamatala 'i he kupu 43 kupu si'i taha 'a e pasi mo e *public transportation* ke mahino e me'a 'oku 'uhinga ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io 'oku hangē 'oku fakalea 'i he saliothe misini.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō. To e ki'i fakatonutonu atu pe Sea ko 'etau lao foki ko e mo'oni e, 'a e lao faka-Tonga toki tulituli mai e lao faka-pālangi ia ki he mo'oni'i me'a ko ē 'oku 'asi 'i he lao faka-Tonga. Pau pē te mou me'a ki he kupu 43 Sea 'oku 'asi mai pe ai ki ha ngaahi me'alele 'oku nō pe totongi *rental vehicles* ngaahi me'alele 'oku totongi kau ai e pasi kau ai e *taxi* 'a ia ko e 'uhinga pe ia na'e 'uhinga ki ai Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō mahino lelei 'aupito kiate au 'a e fakamaama ko ia 'a e Minisitā 'uhinga ki he saliothe misini 'oku uta pe nō 'oku fai ai ha ma'u kava ai mama kava 'oku tapu 'aupito ia.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea. Ki'i to e ki'i 'oatu pē mu'a e ki'i fehu'i ko eni ke toki me'a faka'angataha mai pē 'Eiki Minisitā ai. Ko hono 'uhinga 'oku tau poupu foki ki he lao mo e feinga ke *upgrade* 'a e Lao, ma'olunga 'o taimi. Ka 'oku ou tokanga pē Sea ki he kupu 39 'a e fiema'u ke tui 'a e leta nofo'anga 'a e kakai lalahi. 'Oku ou taki pe homou tokanga kupu 39 kupu

4 'a ia ko e peesi 28 eni 'o e faka-tonga 'a ia 'oku hiki atu 'oku pau ke tui 'a e leta 'o e kupu 4(c) 'oku pehē. **Kuo pau ke 'ikai ko ha kalofa'anga ki ha taha 'oku faka'ilo ki he faka'uli pe heka 'i mu'a 'i he saliate misini 'o 'ikai tui 'a e leta nofo'anga kakai lalahi.** Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi leta nofo'anga ia 'i he saliate misini pe ko e leta nofo'anga 'oku maumau. 'A ia ko e tuatea ko ē ki ai ko e pa'anga 'e 500. Sea 'oku ou 'uhinga pe au pou pou pē tautolu ki hē ka ko u 'uhinga pe ko e tūkunga ko ē 'oku 'i ai e ngaahi saliate misini 'i Tonga he taimi ni 'oku 'i ai foki 'a e fanga ki 'i saliate misini mahalo 'oku maumau e leta ia ke ki 'i fakakaukaua ange. 'A ia kapau 'e fakamālohi 'i e lao ia hē 'oku 'uhinga ia ko e tu'u 'aupito e ....

<007>

Taimi: 1943-1948

Māteni Tapueluelu : ... saliate misini ko iá pē ko e ō 'o kamata ke ngaahi fo'ou e letá ke mahino 'oku sai Sea. Ko e ki'i kole pē ia ke fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakató. 'Eiki Sea 'oku ou fie fakafoki pē ki he me'a na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Nōpele mei Ha'apaí, fekau'aki pea mo e ngaahi 'uhinga'i leá fo'i lea ko eni ko e 'atamai kovi. Kapau 'e laumālie lelei 'a e Feitu'una pea mo e Falé. Ko e fo'i lea 'e taha 'e lava ke tau ngaue'aki hangē pē ko 'ene me'á ko e **ta'emalava faka'atamai**. Pē ko e hā pē me'á pē ko e **uesia faka'atamai**.

Sea Komiti Kakato : Ki'i saiange uesiá, ko e ta'emalavá ia 'oku 'uhinga ia 'oku mama'o. 'Oku tonu pē 'Eiki Minisitā ke vakai kia Mapa Puloka 'oku ofiofi aí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sai ke tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí Sea.

Fokotu'u ngāue'aki lea ko e puke faka'atamai pe maveuveu faka'atamai ke fetongi 'aki 'atamai kovi he peesi 9

'Eiki Minisitā Mo'ui : Mālō 'aupito Sea, tapu pē mo e Seá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e fakataha 'eiki. 'Uluakí pē Sea 'oku ou fakahoko atu 'a e pou pou lahi ki he lao ko eni 'oku ne hanga 'o tokonia 'a e 'a e *save lives* 'a e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá. Ko e faka'uhinga lea ko eni ko e fo'i lea ko eni ko e **'atamai kovi** 'i he peesi hono 9, 'e Sea 'oku ou pou pou atu ke tau ngāue'aki 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'i he Laó ki he Fakalelei 'o e 'Atamaí. 'A ia 'oku ai 'a e kupu'i lea ko e maveuveu faka'atamai pē ko e puke faka'atamai. 'A ia 'e ngāue'aki, 'oku ou tui 'oku lelei 'aupito 'a e fo'i lea ko ia ko e **puke faka'atamai**. Pea 'i he taimi ko ia 'oku 'alu ai ki he lea faka-Pilitāniá 'oku pehē 'i he peesi 9 ko e *mentally disabled* ka 'i he lea faka-Pilitania ko ia 'o e Lao ki he Fakalelei 'Atamaí 'oku ne ngaue'aki 'a e fo'ilea ko e *mental illness*, 'a ia 'oku *refer* pē ki he ngaahi *conditions* tatau pē 'a ia 'i he puke fakae'atamai. 'A ia 'oku ou fokotu'u atu ia Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : 'Io. 'Eiki Minisitā, ko e fale'i ē 'a e Minisitā Mo'uí, ha lea lelei fekau'aki pea mo e *mental disabled* pē ko e *mental illness*. Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'una Sea, ko e me'a ko ena ko ē na'e toki fai 'osi feme'a'aki ki aí mahalo tonu ke 'eke ia kia Mapa, na'a 'oku ai ha fo'i 'āvanga e me'a ko iá. Ka ko e me'a pē

'oku ou tokanga ki aí Sea 'a e houa ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'akí, 'a e lao fakavavevave ko ení. 'E 'osi ange 'a e me'á 'oku lahi ange 'a e fakatonutonú. Tatau ai pē ia ki he lea fakapālangí hono liliu ki he lea faka-Tongá. 'Oku te'eki ai ke mahino kia au hangē ko e leta he 43, 'oku 'asi ai 'a e faka-Tonga 'o e lea ko iá fekau'aki mo e leta, mahalo ko e kupu 3, kupu 43. 'A ia na'e toki 'osi ki ai, ko e leta ki he hā koā hono fakaleá. Ta'utu 'a e kakai lalahi pē ko e hā ..

Sea Kōmiti Kakato : Kupu 39 (4).

Lord Tu'ivakanō: Nof'anga kakai lalahi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

Poupou ki he Lao kae tomu'a fakalelei'i pea toki 'omai ki Fale Alea

Lord Tu'ivakanō: 'A ia foki ko hono fakapālangí ko e *safety belt* 'oku 'ikai ko e leta malu'i. Ko hono 'uhinga ia 'o e me'a ko iá ke malu'i 'aki 'a e mo'ui 'a e tokotaha 'oku ta'utu 'i he seá. Ka ko 'ene fo'i tu'u ko ē 'a ia mahalo mo e ngaahi 'uhinga 'oku 'ohake 'a e ngaahi liliu fakapālangi ki he faka-Tonga, faka-Tonga faka-pālangí. Ko e me'a pē ia 'oku ou tokanga ki aí ko e mai e lao fakavavevave ko ení. 'Oku mahu'inga e laó mahino hono mahu'ingá pea 'oku 'ikai ke toe fiema'u e to'utupu ke nau ōmai hangē ko e 'ohake e me'a ke talamai 'oku pehē. Fokotu'u...

<008>

Taimi: 1948-1953

Lord Tu'ivakanō: ... he Pule'anga he ko e me'a eni 'oku mou tui 'e *safe* ai e kakai ko e me'a 'oku tonu ke fai he 'e ma'uma'uluta ai e fonua ka ko e me'a ko ē 'oku fakavavevave 'a ē na'e tonu ke 'ave ki he Komiti Lao pē ko e komiti ke nau fai 'a e ngāue ko eni ke mai ke fai ki ai e tīpeiti kuo mahino ke fai mo paasi e me'a. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke to e 'omai 'o fakatonutonu. Kai kehe kuo tau, mahalo kuo mei hoko e valú ka 'oku ou tui 'oku kei tonu 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni ke fakama'ala'ala ke fakafehoanaki e pālangí mo e Tongá ke mahino ki he kakai. 'Oku 'ikai ke 'ilo ia pē ko e leta nofo'anga e kakai lalahi 'alu 'a ia ko ho ta'utu he letá. 'E fakafehoanaki ko e *safety* mo e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga mei Vava'u he 'oku ta'utu ai e ki'i tamasi'i 'oku lava pē ke ta'utu ai 'a e ta'u 12 he 'oku lava lelei pē 'e he leta ko ia ke ne fakama'u. Kai kehe ka 'oku, 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga lelei kia au 'a e ngaahi me'a 'i he lao ko eni 'oku tonu ke fakatonutonu 'oku tonu ke fakalelei'i. Ka 'oku mole hotau taimí 'etau ōmai 'o fakatonutonu 'i he Komiti Kakató kae hili ange ia ko e me'a na'e tonu ke fai 'i tu'a 'omai. Ka 'oku hangē ia 'oku 'ai ke fakavavevave'i mai ia 'oku mahu'inga e ngaahi laó. 'Oku ai e feitu'u ke 'ave ki ai ke fakalelei'i pea 'omai ki he Fale 'Eiki ni ke fai ho'omou feme'a'aki pea 'oku molemole hono paasi ko e ngāue ia 'a e Falé. Kai kehe ko u poupou atu au ki he laó ka 'oku tonu pē ke fai ha ngāue ia ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

Fokotu'u ke fakalelei'i kupu 43 e Lao ke to e mahino ange kupu ko eni

Lord Fakafanua: Sea 'oku ou kei fie tali pē he me'a ko eni mei he 'Eiki Minisitā Akó he 'oku hangē ko ē 'oku ko u ongo'i mole 'eku fo'i poiní 'i he'ene fo'i fakatonutonu ka te u 'oatu 'a e

fakatonutonu ko eni Sea. He koe'uhí 'oku felāve'i pē eni pea mo e kupu fika 43 'a eni kava mālohí, neongo pē 'oku, 43. 'Oku me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'osi kāpui pē he kupu ia ko eni 'ene fiema'u 'o kau ai e pasi mo e *taxi* mo e hā fua koe'uhí ko e 'asi he kupu ko eni 'i he saliate misini 'oku ngāue'aki he uta 'o e kakai ki he nō pē totongi fakavavevave *blah blah blah*. Sea 'oku 'osi 'i ai 'a e 'uhinga lea 'i he kupu 2 kupu 2 peesi 10 saliate misini ngāue ma'a e kakai. Ko e 'uhinga 'a e fo'i fakalea ko eni 'oku 'uhinga ki ha saliate misini 'oku uta ha kau pasese 'i ha nō pē totongi pē 'e he kau ai 'a e *taxi* kā nō, pasi uta pasese mo e loli uta pasese. Sea, ko u fokotu'u atu ke fakahū e fo'i lea ko eni he ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minisitā. 'Oku 'uhinga ia ki he saliate misini ngāue ma'a e kakai. 'I he tu'u ko ē kupu hala ke 'asi ha saliate misini ngāue ma'a e kakai 'oku 'i ai e fo'i fakamatala kehe ia ka 'oku ne hanga 'e ia 'o 'omai ke 'uhinga ki he fo'i lea ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko e saliate misini 'oku ngāue'aki ki he uta 'o e kakai.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ka 'oku 'osi 'i ai e fo'i lea ia 'oku ne hanga kāpui kātōa e pasi mo e *taxi* mo e *hire* mo e hā fua 'i he peesi 10 ko e saliate misini ngāue ma'a e kakai. 'I hono fakapālangi ko e *passenger lorry* koā pē ko e hā ka ko 'eku fo'i poiní eni Sea. Ko e kupu 43 hala ke 'asi e fo'i lea ia ko ia hili ko ia ko e me'a ia 'oku nau 'uhinga ki ai ko e me'a ia ko u fokotu'u atu ke fakalelei'i e kupu ke 'uhinga mālie he 'oku pau ke te to e faka'uhinga kita 'i he'ene tu'u ko ē he taimi ni. Ko e tānaki ko e fie tokoni atu Sea ke to e mahino ange he ko e lao ko ení 'e lau.

'Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Ako: 'A ia ko e fakapālangi ia 'oku pehē *in the motor vehicle used for the carriage of passengers for hire or reward* he ē 'a ia ko e fo'i me'a 'oku nau uta e kakaí ka 'oku te *hire* pē 'oku te totongi. Pea hangē ko ē kapau te tau foki ki he lea faka-Tonga 'e Sea ...

Lord Fakafanua: Sea ko e fakapālangi 'oku 'asi e *passenger lorry* 'oku 'asi e *taxi* ...

'Eiki Minisitā Ako: Ko eni na'a ku toki lau atu ko ē 'e 'Eiki, Hou'eiki ko ē na'e toki 'osi lau atu pē mei he kupu 43 fakapālangi pea ko hono faka-Tonga leva eni ko eni 'oku 'asi atú 'i he saliate misini 'oku ngāue'aki ki he uta 'o e kakai 'a ia 'oku ne 'ave holo e *passengers* ki he nō pē totongi. 'Ikai ke kau ai 'a e *private vehicle*, 'ikai ke kau ai 'etau me'alele fakatautaha. Ko e 'uhinga ia Sea.

Lord Fakafanua: Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Lord Fakafanua: Kole atu ki he ...

<009>

Taimi: 1953-1958

Lord Fakafanua: .....peesi 10 ke me’a ki ai Hou’eiki peesi 10 fakatonga ki lalo hifo. ‘A ia ko e hala puleanga ‘i lalo pea hoko hake mei ai ‘i ‘olunga saliothe misini ngāue ma’a e kakai. ‘Oku ‘uhinga ia ki ha saliothe misini ‘oku uta ‘a e kau pasese ‘i ha’ane nō pē totongi pea ‘e kau ai ‘a e taxi, tatau pē, pe ‘oku ve’e 3 pē ve’e 4, kā nō, pasi uta pāsese mo e loli uta pāsese. Sea ko e me’a nau ‘uhinga ki ai kapau te mou me’a hifo ki he kupu fika 43. Kupu fika 43 ‘oku fakamatala ai ‘i he saliothe misini ‘oku ngaue’aki ki he uta ‘o e kakai ki he nō pē totongi, Sea kapau te tau ngāue’aki ‘a e lea ‘oku ‘omai ‘i he fakamatala lea ‘e mahino ange ia ‘i ha’atau to e fa’u ha ngaahi fo’i sētesi fo’ou he ‘oku ‘osi hā mahino pē na’e tonu ke fakahū ‘i he kupu 43 ‘a e fo’i lea saliothe misini ngāue ma’a e kakai he ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ki’i fakamolemole pē ‘oku laumalie lelei pē ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘a Ha’apai ke u tokoni atu ki ai. Hou’eiki ko e me’a heni ‘a e Hou’eiki Pule’anga ko ‘eni mo tautolu kotoa ko ‘eni ke tau feme’a’aki ‘oku ‘i ai ‘etau tohi tu’utu’uni ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e fiema’u ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau fu’u fakafekiki ai. ‘I he faka’uhinga ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ‘eni mei Ha’apai pea mo e tafa’aki ko ‘eni ‘a e Pule’anga kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ke liliu ko e Minisitā ē ke kole ki ai ko e ‘uhinga ka tau ‘unu. Ko e me’a ko ia ki he ‘etau fakafekiki ko ia ‘a e faka’uhinga Sea ‘e kehekehe ‘a e faka’uhinga Sea ko e Fakamaau’anga pē mo e kau te nau lava ‘o fakapapau’i mai ‘a e faka’uhinga ko ē ‘oku fai ‘e he Fale ni. Ko e mālohinga foki ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘i he me’a fakapalangi ka ko e anga ko ia ‘eku sio ki he me’a fakatonga ko ē, ka ko e misini ia ‘oku ngāue’aki ki he uta ‘o e kakai. Kapau ‘oku ne fiema’u ke ‘ai ‘a e fo’i lea ke fakatatau mo e peesi 10 ko e saliothe misini pāsese uta kakai ko e hā hono kovi pea ‘omai pē ‘o fai mo fokotu’u kae ‘uhinga ka e ‘uhinga kae fiemalie ka tau, ka ko e ‘ikai ko ha me’a ia ke tau fu’u

Lord Fakafanua: Sea ko e fakatonutonu atu, saliothe misini ngāue ma’a e kakai ko e me’a pē ia ‘oku hā atu

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia ko e hā kehekehe ‘o e saliothe misini ngāue ma’a e kakai mo e saliothe ngāue’aki ki he ‘uta ‘o e kakai.

Lord Fakafanua: Sea ko e faikehekehe ‘oku tohi ‘i he Lao, ko ia te tau ngāue’aki

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pē fakatonutonu mai ki ha me’a ko ia koe’uhi ka tau ngā’unu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku mahino kiate au ‘a e feme’a’aki ni ka ‘oku mahu’inga kiate au ‘a e ‘uluaki sētesi ‘i mu’a. **‘Oku maumau’i ‘e ha taha,** ‘oku tuhu leva ia ki he me’a ko ‘eni ‘oku fai ai ‘a e fifili ka ‘oku kei tautea’i pē ha taha tatau ai pē ko e hā ‘a e saliothe misini ‘oku ‘uhinga ki ai hono ngāue’aki ha kakai. Ka ‘i ai ha taha ‘oku ma’u kava mālohi ai ‘e tautea’i ‘oku hā ‘i he kupu 1 si’i ‘o e 43, ‘oku maama lelei ai.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea, ko e me’a na’u kole ke fakama’ala’ala mai pē ko e ‘uhinga ‘a e Pule’anga ki hono fakahū ‘eni ko e ni’ihi pē ‘i ha pasi pē ko ha taxi pē ko ha haea pē ko ha kā fakafa’ituitui. Ka na’e ‘osi me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ‘uhinga ia ki he *public transportation* ‘a ia ‘oku ‘osi hā ‘i he peesi 10 ko e saliothe misini ngāue ma’a e akai, pea ko e fokotu’u atu ‘e tokoni ke ma’u ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā kapau ‘e fakahū ‘a e fo’i fakalea ko ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ki’i fakatonutonu atu, peesi 10 tuku pē ā ke u to e lau atu, saliothe misini ngāue ma’a e kakai ‘oku ‘uhinga ia ki he saliothe misini ‘oku ‘uta ha kau pāsese ‘i ha’ane nō ke totongi.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ki ai, nau ‘uhinga au ia ki he saliothe misini

‘Eiki Minisitā Ako: ‘I hono ngāue’aki ko ‘eni ‘i he 43 ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fakamatala’i mai ‘a e fo’i kupu’i lea ko ia. Hangē pē ko ‘ena ‘oku me’a atu pē ki ai ‘i mu’a ko ‘ena saliothe misini ‘oku ngāue’aki ke uta ‘o e kakai ki he nō pē totongi. Ko hono *explain* mai ē ‘o e fo’i *term* mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, mahino ia kehekehe ‘a e ‘alea’i ha saliothe mīsini fakafo’itangata mo e saliothe mīsini ngāue ma’a e kakai.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ou fokotu’u atu au ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Lao ko ‘eni. ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi ko ‘ene Lao ‘eni na’e fakamo’oni mai ai, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ‘eni ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Potungāue Lalahi: Tapu pea mo e ....

<004>

Taimi: 1958-2003

Sea Komiti Kakato: ... ‘a e ‘ulu ‘o ‘etau ngāue ‘oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu ko e Lao Fakavavevave eni, ko e ‘uhingā kae lava ke fai ha’aku tu’utu’uni ki he lao ko eni, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu ki he Feitu’una Sea pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘oku ‘uhinga fo’i Lao ia ko eni hangē pē ko e me’a ko eni ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ako ki he ngaahi *taxi* mo e pasi. Pea ko e fo’i lao ko eni Sea na’e ‘omai pē pea mei he fo’i lao motu’a, pea ‘oku kei ngāue’aki pē fo’i lao tatau ko eni. Kae kehe Sea ‘oku ou faka’amu pē ‘Eiki Sea ke u foki ki he faka’uhinga’i lea ko ē na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘anenai ki he ‘**atamai kovi** ke faka’aonga’i pē ‘a e fokotu’u mai ko eni ko ē pea mei he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘a e **puke faka’atamai** kae to’o ‘a e ‘**atamai kovi**, hūfanga ‘i he fakatapu.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e kupu 42 tāmata’i fo’i kupu’i lea saliothe mīsini fakafo’itangata

‘Alu hifo leva ki he peesi 10 na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele, ‘a e ‘Eiki Nōpele ki he saliothe misini fakafo’itangata, ‘oku ou kole pē Sea ke to’o ‘a e fo’i faka’uhinga’i lea ko ia he na’e, mahalo na’e ‘ikai ke, ngalo ia ke to’o ‘e he tamaiki pea mei he fo’i lao motu’a, ‘a ia ‘e *delete* ‘a e fo’i konga ia ko ia **saliothe misini fakafo’itangata**.

Fakamahino Pule’anga fakatonutonu ki he kupu 45 & 27ko e Lao faka-Tonga ‘oku tonu

Na'e 'i ai 'a e to e fokotu'u mai pea mei he 'Eiki Nōpele peesi 23 na'e 'asi ai 'oku ta'u 'e 5 pea na'e 'asi 'i he fakapālangi 'a e ta'u 'e 15, ko e fakatonutonu ki hení Sea 'oku ta'u 'e 5. 'A ia ko e fakapālangi na'e tonu ke ta'u 'e 5, 'ikai ko e ta'u 'e 15. Tatau pē pea mo e kupu 45 kupu si'i (1), (a,) (b) pea na'e 'i ai 'a e fokotu'u ai ke fakahū ki ai 'a e **and** ki he fakapālangi 'osi pē 'a e (b) ke 'ai pea mo e fo'i fakatonutonu ko ia kātaki.

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ko e kupu fika 27 kupu si'i (5) 'osi mahino 'a e liliu ko ē mei he fakapālangi mei he 15 ki he 5, fēfē e toenga 'o e kupu 'oku 'ikai ke 'asi 'i he, hā he faka-Tonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tonu 'a e faka-Tonga Sea.

Sea Komiti Kakato: To e me'a mai angé 'Eiki Nōpele.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea 'i he faka-Tonga 'oku ngata pē 'a e kupu ko eni 'i he ta'u 'e 5, 'i he fakapālangi 'oku liliu 'e he 'Eiki Minisitā ta'u 'e 15 'o 5, ka 'oku 'i ai mo e fakamatala 'i he fakapālangi fekau'aki pea mo e Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke hā ia he kupu faka-Tonga.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e kupu si'i (3) 'Eiki Sea 'oku ne talamai ai 'atā ki he Fakamaau'anga ke tu'utu'uni, ko e taha 'oku halai ke ta'ofi mei hono tauhi pē ma'u ha tohi laiseni faka'uli ki he vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5. 'I he faka-Tongá ia 'Eiki Sea, 'asi pē ai 'a e Fakamaau'anga.

Sea Komiti Kakato: 'Io mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā Lao, me'a mai Ha'apai 12.

Kole ke faka'atu'i kakai hano maumau'i Lao Fe'alu'aki 2020 tautefito he tui leta he ko e me'a fo'ou

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'una. 'Eiki Sea ko e kole pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā, ko e lao foki ko eni 'Eiki Sea 'oku fu'u mātu'aki fo'ou 'aupito 'aupito 'a e 'amanaki ke 'unu ki ai 'a e fonua. Ko e kole pē eni ia 'Eiki Sea, 'ikai ke u fakapapau'i 'e au pē 'oku 'asi 'i he lao pē 'oku, ko e kole pē eni ia 'oku, pē 'e lava ke tau kamata'aki ha ngaahi fakatokanga tau pehē hangē ko e *seat belt* ho leta he 'oku mahino foki 'Eiki Sea ko ene paasi pē lao ko 'ene *effective* ia ko ē 'a e lao ia ko eni pē 'oku fakakaukau nai 'a e Pule'angá ke nau, tau pehē ke fai ha ki'i fakatokanga tu'o 2 pē tu'o 3 pea toki 'oange 'ene tikite hopo. 'A ia ko e kole ia 'Eiki Sea 'a e motu'a ni 'i he mahino ko e lao ko eni fu'u matu'aki fo'ou 'aupito, 'aupito, pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea 'oku ou tui. Te'eki ke fu'u mateuteu 'a e kakai 'o e fonua ki he leta mo e ngaahi me'a pehē. Ko ia ko e kole pē eni ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku, pē 'oku hā 'i he lao pē 'oku to e lava ke 'i ai ha *Regulation* ke ki'i faka'atu'i tu'o 3 'i he'etau kamata atu pē ko eni, pea toki 'oange ha'ane tikite faka'ilo kapau ko e leta pē ko ha fá'ahinga me'a pehē 'Eiki Sea, ko e kolé pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi pea toki ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea fakamolemole ...

Sea Komiti Kakato: Kiate au ‘oku maama lelei pē ‘a e Lao Fakavavevave ko eni, fu‘u lahi ho‘omou faka‘uhinga, pea ...

<005>

Taimi: 2003-2008

‘Sea Komiti Kakato: ... Mou to e tīpeiti ‘i tu’ a ‘i he ‘uhinga ko e kupu ‘oku fokotu’u ko eni kiate au ‘oku tafe lelei pē ‘eku lau faka-Tonga ‘e au ‘a e ngaahi kupu ko eni me’a mai.

Fokotu’u tănaki mei he Pule’anga ki he kupu 27 (5)

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea ko e kupu 27 (5) ‘a, ‘i he faka-Tonga na’e na’e ‘asi ‘i he faka’osi’osi ko ē fo’i kupu ‘oku ‘asi ai tautea’i ha’ane hala’ia ki he ngāue pōpula ‘o ‘ikai laka hake ‘i he ta’u ‘e 5 pea ko e fokotu’u Sea ke tănaki atu pe ki ai **pea ‘e ngofua ki he Fakamaau’anga ke tu’utu’uni ki he taha kuo halaia’i ke fakata’e’ aonga’i tu’uloa pe ha’ane to e tauhi pe ma’u mai ha laiseni faka’uli.** Ko e to e tănaki atu ia ki he faka-Tonga kātaki Sea kupu (5).

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Lord Fakafanua: Ko ia Sea fakamālō atu ki he tănaki ‘oku ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā fenāpasi leva e kupu 5 Tonga mo e fakapālangi.

Sea Komiti Kakato: Ko ia na’a ku fakahoha’a atu toki ‘osi ‘eku fakahoha’a kuo mafao homou faka‘uhinga ‘amoutolu ka ‘oku pukupuku pe lao ni ia ki he ki’i fo’i taimi pē ko eni ka ne liliu mei he lao motu’a ki he taimi ko eni ke tau fononga mo ia me’a mai Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea te’eki ke tali mai he ‘Eiki Minisitā ‘eku kole ‘anenai Sea. Ko e ‘uhinga ‘a e, ‘a e fakatangi ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku pehé ni, ‘oku te’eki ai ke mateuteu e kakai e fonua ‘Eiki Sea ki he ni’ihi ‘o e ngaahi lao ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ia ‘oku ‘asi pe ‘i loto ‘a e ma’u mafai. Ko e kole koe’uhi na’a lava ke to’o hangē ko e leta tau pehé hangē ko e tā ko ē ngaahi longoa’a he me’a pehé ke ‘oange mu’a hano ki’i *warning* tu’o 3 pea kapau te ne to e *repeat* ‘e ia pea ‘oange leva ‘ene faka’ilo ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e me’a kotoa pē. Ko e kolé ia ‘Eiki Sea.

Tui Pule’anga ke fakamālohia fusia’u ‘a e Lao

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea. Ki’i kole atu pe ki he Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau to e hanga ‘etautolu ‘o to e fakavaivai’i e Lao. Tau tu’uma’u pē tautolu ia ai ko e hanga ko ē ‘etautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ‘e ngaongaofe pehé ko e fo’i me’a ‘oku hangatonu pehé. Ko ho maumau’i pe lao pea kapau ‘e toki ‘ave ki he Fakamaau’anga ke ne toki hanga ia ‘o fai ‘a e tautea ko ia.

Mo’ale Finau: Sea ko e ‘uhinga pe ‘eku fakahoha’a ‘Eiki Sea ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehé ke ‘oatu he laumālie ‘o e ta’ofi e Lao.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko e, ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Te u ‘oatu e ki’i fakatātā ko eni ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Na’e fononga mai e fonua ko eni na’e te’eki ke fai ha leta ia ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mo e Minisitā ‘oku mahino kiate au ko e Lao Fakavavevave eni ‘i ai hono ‘uhinga ko ia pea ‘oku tonu e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e faka’uhinga e motu’a ni ‘oku pehē ni.

Sea Komiti Kakato: Ko e lao te tau tauhi e lao he’ikai ke tau to e fakangaloku.

Mo’ale Finau: ‘Oku a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki lao e leta ia ‘i he fonua ko eni ko e kole eni ia e kakai e fonua ‘Eiki Sea ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke pehē ko e me’a kotoa pē ke tau afe mei ai. Ko e leta ‘oatu e fakatātā ‘o a’u ki he ‘aho ni te’eki lao ia.

Sea Komiti Kakato: Ke to e fakavaivai’i ‘e koe e lao sai me’a mai ‘Eiki Minisitā Fakalotofonua.

Poupou ke ‘oua ‘e fakangaloku hono fusia’u e Lao

‘Eiki Minisitā Fakalotofonua: Tapu mo e Fetitu’una Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he Fakafofonga Ha’apai. Sea ko e ko e lao ko eni fokotu’u atu ko hono ‘uhinga ke tau tali. ‘Oua to e ‘ai ke ngaloku pehē ke tau hela he Fale Alea ni ko e fu’u Fale Alea eni ‘o Tonga ke tau fa’u e Lao.

Mo’ale Finau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fakalotofonua: Ka tau to e hanga ‘o ‘ai ke ngaofeofe e Lao.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Mo’ale Finau: Ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u ko e kole mai eni mei Niua ‘a e kāinga Niua.

‘Eiki Minisitā Fakalotofonua: Sea mahino ia ki Niua e lao ko eni te nau leta nautolu. Ko ia Sea ko u fokotu’u atu tau tali ā e lao Sea. (*Ne ‘i ai e poupou.*)

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Poupou’i ke fakakaukaua ange fusia’u e Lao he na’e ‘ikai tomu’a fai ha fepotalanoa’aki ai mo e kakai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una Sea. Kātaki ko e, ko e ‘uhinga pē ‘a e kole ko ē ‘oku ‘oatu he ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o, manatu’i foki ko e Lao Fakavavevave eni pea ‘oku ‘ikai ke lava ha talanoa mo e kakai ‘e ‘osi eni ia pea nau toki lea mai nautolu. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ilo pe ko e

peseti 'e fiha 'o e ngaahi me'alele ko ē 'oku lolotonga ngaue'aki 'e he kakai 'oku laiseni pē ia pea fakalao 'ikai ke ngāue e leta he na'e 'ikai ke 'i ai ha lao pehē. Maliu *overnight* pe lao 'o fiema'u ke nau leta pea ko 'ene 'ikai pe ke lava ngāue e leta 'oku tohi'i mai ia he lao 'oku 'ikai ke hoko ko e taukapo ko 'ene tu'u ia e 'ū me'alele ko'eku 'uhinga pē 'aku Sea ke fakakaukua ange.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Mālō

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu ...

'Eiki Sea Komiti Kakato: Tokoni ē.

Tui ke tuku ki he kau polisi ke fakahoko hono ngāue'i e Lao

Lord Tu'iha'angana: Tokoni pe mahalo na'e, ko u tui pē mahalo na'e 'osi fai pē 'a e, 'a e ko 'eku ma'u pe ia ki he 'Eiki Minisitā mahalo 'e fetalano'aki mo e kakai he letiō mo e, pea hangē pē ko e me'a ko ē ki he me'a 'oku ...

<004>

Taimi: 2008-2013

Lord Tu'iha'angana: ... tui pē 'e hanga pē 'e he kau polisi mo e me'a 'o toki fakahoko. He 'oku hangē ko e me'a ko ē 'a e Fika 4 'oku 'i ai 'a e 'ū me'alele 'e ni'ihi 'oku ... ko e 'uhinga ko e taimi foki ko ē 'oku te heka ai mei kongā lahi 'ū me'alele 'oku titititi tutituti mai e ki'i maama ke 'ai e leta pea longoa'a'ia leva e kakai 'e ni'ihi ai pea 'ai pē ia 'o huka'i ki he fo'i me'a ke longo e ki'i maama pea nau ta'utu leva nautolu mei mu'a he leta ma'u pē foki mo e fakahela 'a e longoa'a 'a e ki'i maama. Pea 'oku ou tui 'e 'uluaki ta'ofi koe he polisi 'e pehē atu he polisi ko fē leta, uehe ta ko ē 'oku ta'utu ia ai te u fakatokanga atu kae 'ai 'a e leta 'o tui hake mei mu'a kae 'oua 'e tui ma'u pe ia he, ka ko 'eku, he ko 'eku talanoa mo'oni 'a'aku Sea ko u fakatokanga'i 'e au ko 'eku mahalo 'oku ou fa'a kau pe au he taimi 'e ni'ihi. Manatu'i 'oku longoa'a ma'u pe 'a e ki'i fakatokanga ia ko eni pea 'ai leva ia pau ke fakahū e leta ia ki he me'a pea toki longo e ki'i me'a fakatokanga ko eni. Pea 'oku ou tui 'oku ou poupu au ki he Fakafofonga Ha'apai ka 'oku ou tui tau tuku atu 'etautolu e lao he 'e fai pe ia he kau polisi 'a e 'Eiki Minisitā Polisi he ko u tui ko 'enau kamata he'ikai ke nau kamata pe 'o fusi a'u leva mahalo te nau 'ilo pe 'oku ki'i fetō'aki pe he taimi 'e ni'ihi ka ko 'ene a'u atu pē ki ha taimi 'osi atu ha māhina 'e taha māhina 'e ua 'oku 'ikai ha to e *excuse* ia ha taha ke to e me'a foki ka 'oku ou kole pe au ki he Fakafofonga Ha'apai mo e Fika 4 'oku mahu'inga pe ia ka 'oku tau 'amanaki pē ki he kau polisi mo e kau, ke nau fakahoko atu na'a si'i tā tikite atu ha taha mahalo 'e hanga 'e Fakamaau 'o ki'i anga'ofa pē ka ko 'ene fononga atu pe ...

Fokotu'u ke tākaki mai kupu ki he taimi 'e kamata ngāue'aki e Lao

Lord Fakafanua: Sea kole tokoni pe au ki he Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Sea ko e tokoni pe eni he ko e ngaahi, 'osi 'i ai e 'ū lao ia na'e 'osi paasi he Fale ni ka 'oku, na'e 'i ai e ngaahi kupu, 'a e kupu ai ko e 'aho kamata ke paasi e lao he ta'u ni kae toki kamata he tau pehē

pe he 2023 pe ko fē ta'u. Ko e ngaahi liliu faka-Konisitutone ko eni na'e fakahoko ki he liliu ko ē 2010 na'e paasi e 'ū lao ia ko ia he 2009 ka na'e 'i ai e fo'i kupu ai ko e 'aho kamata 'o toki kamata neongo pē 'oku 'osi fakamo'oni huafa 'a 'Ene 'Afió ki he lao ko ia 'e toki kamata pe ia 'i he 2010 he taimi ko ē na'e fai ai e liliu mo e 'ū lao kehekehe pē ia. Ko e ki'i kupu si'isi'i nounou 'e lava pe 'o tātaki ki he lao ko eni 'aho kamata pe ko e hā e fakakaukau e Fale ki he 'aho ē 'e toki kamata ai ke *enforce* ka 'oku 'osi paasi e lao ia ke mahino ki he Tonga kotoa 'i he 'aho ko eni pe ko e ta'u 'e taha mei heni pe ko e ta'u 'e ua mei heni kuo pau ke ma'u 'enau *seat belt* mo e leta malu'i mo e sea ki he pēpē mo e hā fua 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ka 'oku 'osi lau ia ke kamata akoako atu kae 'oua te atu paasi e lao 'o tuku e mafai ki he kau polisi he te nau filifili pe nautolu 'o ko e lao ko eni 'oku kei fo'ou mahalo te tau, ko u fehi'a au 'ia koe ko u sai'ia au 'ia koe ko e hā fua. 'E lahi e maumau kapau te tau hanga 'o 'ave mafai pehē 'e lava ke hoko ai 'a e ngāue noa'ia'aki 'a e lao 'oku paasi he Fale ni pea ko e pou pou atu pe ki he fokotu'u lelei e fo'i lao ko eni 'e malava pē ke tātaki atu ha ki'i kupu ko e 'aho kamata. Mahalo ko e kupu ko eni 'oku fa'a fika ua pe fika tolu 'i he ngaahi lao ka ko e ni'ihiki ko eni Hou'eiki na'a nau 'i he liliu fakapolitikale kātōa 'a e 'ū lao na'a tau paasi na'e 'i ai e 'aho kamata fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisitā tātaki mai ha ki'i kupu pehē he lao ko eni mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ki'i tātaki atu pe Sea pou pou ki he me'a 'a e Hou'eiki 'e lava e 'ū konga lahi ia 'o lele mahalo ko e *seat belt* 'e lava ia 'o toloi ha māhina 'e ono pe ko e toloi ka ko e 'uhinga me'a ko eni ko ē ki he tā tepi le'olahi ko e lele oma kātōa e 'ū me'a ko ia 'e lava pe ia 'o hoko pe he taimi ni, kae 'e 'i ai pe 'ū kupu 'e toki lava 'o me'a 'a e 'Eiki Minisitā ha'ana e Lao 'e lava 'o toki *come into effect* 'i he taimi 'amui ange 'i ha'ane pehē 'oku mateuteu mo 'i ai ha taimi fe'unga ka ko e 'uhinga ia he'ikai ke pehē 'e ta'ofi kotoa e fu'u Lao. 'E lava pe 'o fakakupukupu faka'atā ha 'ū kupu ia hangē pē ko eni 'oku tau 'osi 'ilo 'oku lolotonga lele pe he taimi ni lele lahi mo e alā me'a pehē kae toki 'ai pe me'a ia ko eni ki he *seat belt* ke 'i ai hano taimi mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Kole ke fakafaikehekehe'i Pule'anga ngāue'aki ngaahi maama he me'alele 'i he halapule'anga

Māteni Tapueluelu: Sea kātaki ko u tui pē 'oku ou lave'i pe 'etau taimi pou pou atu pe ke feinga'i 'etau lao ka 'oku ou ki'i nounou atu pe au ia 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke faka'ilonga'i mu'a e ki'i tafa'aki ko eni ko e 'ū me'alele ko eni ko ē 'oku 'i ai 'enau *siren* makehe 'oku ou kole pē Sea ke ki'i 'ai mu'a ha tokanga ki ai ke lava 'o fakafaikehekehe'i. He ko e taimi ko ē na'e kehekehe 'ū maama 'o 'ilo e kehekehe 'a e 'ū potungāue pea lava ai ke fakafaikehekehe'i ke 'ilo'i e taimi ko e Hā'ele ena pea 'oku 'i ai e taimi 'oku pehē mai ko e *ambulance* eni kehe hono maama kehe hono *siren* pea ke mahino ka fetaulaki pehē ha 'ū me'a ko fē me'a 'oku *priority*. 'Eiki Sea na'a 'ohovale pē 'oku fetaulaki...

<007>

Taimi: 2013-2018

Māteni Tapueluelu : ... mai e 'ū paiki 'a e kau polisi pea mo e fu'u loli e tāmāte afi he ta'u 'e taha. Nau lele hake pē 'oku nau fetaulaki ko iá 'oku nau tau'aki maama mo tau'aki *siren*, ka 'oku 'alu atu foki e toni e loli 'a e tāmāte afi 'oku 'alu atu ia he'ene lao. Kuo pau ke 'alu ia 'oua 'e to e

tu'u ke a'u ki he feitu'u velá pea 'alu atu ia ko iá 'oku 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi kikī. Nau fetaulaki tonu pē mo e 'ulu fiki 'i faama 'oku ai e vanilla, toli atu 'e he paiki 'a e kau polisi e vanilá, 'alu atu ko ē 'a e fu'u toni 'ikai to e tu'u ia, nau fakatou maama fakatou *siren* pē.

Ko e me'a pehē Sea ke ki'i fakatokanga'i ange, ko u fakatokanga'i ko e *ambulance*, ko e maama polisi mo e *siren* polisi 'oku nau ngāue'akí. Pea 'oku kole pē ke tokanga'i ange ke ki'i vahevahe lelei, pea 'oku tuku pē ki he Pule'angá Sea, ka ko e angamaheni ko e taimi ko ē kulokula, pulū ko e polisi, kulokula 'aupitó tāmata afi. Ko e lanu pulū 'atā'atā pilīsone, lanumatá *ambulance*, engeengá ko e Potungāue 'Uhilá ia. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'oku fēfē vahevahe e 'ahó ni, ka 'oku totonu pē ke ki'i fe'ilongaki ko e ha'ú 'oku te mahino ko e Hā'elélé eni. Pea ko e kole pē kakai 'o e fonuá Sea ke nau faka'apa'apa'i. Fetaulaki atu mo e tāmata afi na'e hoko 'a e vela heni he lolotonga pē *lockdown*. Ha'u 'a e fu'u me'alele tāmata afi tu'u mo e fu'u maamá mo lea pē, tu'u pē kakai ia. Lea mai 'ofisá mou kātaki 'o faka'atā'atá e halá he ko ē Lao ko ē Tāmata Afí, ka lele ia 'e lele ia he feitu'u 'oku tu'u ai e 'ū me'alelé ke a'u ki he velá. Pea ko e kole pē ki he kakai e fonuá Sea, pea tuku pē ki he Minisitā ke nau toki haiane'i atu 'e tafa'aki ko iá mālō 'aupito. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Tongatapu Fika 4 mahalo ko e ngāue ko iá mahalo 'e toki ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea. Sea, ko e lao foki ko eni na'a tau, ko e kátoa 'o e ngaahi fakamalanga he efiáfí ni, kau eni he lao faka'ofa'ofa, tokoni ki he kakai 'o e fonuá. Pea kapau leva 'oku tokoni ki he kakai 'o e fonuá, 'oku ou tui ko e ngaahi fakalelei pē eni 'oku tau faí, tuku ia ki he Minisitā Ngāue Lalahí. Mo'oni 'aupito 'a e me'a ko ia 'a Tongatapu 4. Taimi ko ē fa'a fanongo he *ambulance* tūtí, tūtí ko 'ene leá ia. Taimí ni 'oku 'ikai ke te lava 'o fakafaikehekehe'i 'oku na hangē tofu pē, pea ka te ka fanongo ki he tūtí ko e mahino leva ia ko e mahino ia ko e me'alele falemahaki. 'Ave ia 'a Ha'apai mo me'a.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko u fokotu'u atu tau tali mu'a e ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tūtí ko iá tau ki'i mālōlō ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tau tali 'a e laó Sea ko u fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 2038-2043

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i 'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu pē mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki fakalukufua 'o e Falé Komiti Kakatō. Talitali lelei moutolu mahalo kuo mokomoko lelei 'a tu'a ka ko u lave'i pē kuo ma'ūlōloa 'a e alea 'oku faí ka 'oku tulituli pē taimí ko e 'uhinga ka tau hoko atu pē ngaahi ngāue ki he famili mo e hanga mai mo 'etau ngāue ki 'apongipongi na ko u tuku atu pē ki he, to e fai pē, me'a mai e 'Eiki Minisitā ha'ana 'a e laó 'osi ko ia pea ke toki me'a mai leva 'Eiki Minisitā Fakalotofonuá. Ko 'ene lava pē ia ko u ongo'i kuo tau ofiofi kitautolu mālō. Me'a mai.

Fakahā Pule'anga na'e lele 'i Mē talanoa mo e kakai he Lao Fe'alu'aki Hala Pule'anga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu'una Sea pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakatō 'oku ou tui Sea 'oku mahu'inga pē ke mea'i 'e he Feitu'una pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni na'e fakahoko 'a e *public consultation* 'i he 'aho 8 pea mo e 'aho 11 'o Mē 'i he ta'u ni pē pea na'e 'i ai 'a e pou pou lahi 'aupito 'a e kakai 'o e fonuá ki he fo'i lao ko eni pea mo e faka'amu ke fai mo fakahoko 'a e lao ko eni ...

<009>

Taimi: 2043-2048

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pea ke hoko atu e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e fai ki ai 'a e ngaahi feme'a'aki 'i he 'aho ní pea mo e fokotu'u ko eni ko ē 'i he Lao ko eni. Pea taimi tatau Sea 'oku ou kole fakamolemole atu pē ka na'e 'i ai pē ki'i fehalaaki.

Fakatonutonu ki he kupu 25 (5) ko e ta'u 15 'oku tonu he fakapālangi kae 'ikai ko e ta'u 5

Ko e kupu 27 (5) faka-Tonga ko e ta'u 'e 15. 'A ia na'e tonu pē 'a e fakapālangi ia koe'uhí ko e tautea Sea ko e fo'i kupu ko eni 'oku lava ke hoko ai 'a e mate. 'A ia ka ko e tonu ko e ta'u 'e 15 'a e fo'i liliu ko eni 'i he kupu 27 (5). Ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu 'a e lao ko eni pea mo e pou pou ki ai. Mālō.

Pou pou 'i pea pāloti 'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha pou pou? (*Na'e pou pou.*) Sai. Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakavavevave ko e Lao Fakaangaanga Fika 9/2020 Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 2020 mo hono ngaahi fakatonutonu pea mou laumālie lelei 'o fakahā'aki e hiki homou nima ki 'olunga. Mou pāloti. Mālō.

Kalake Tepile: Sea, Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Lao, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha fakahā loto.

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki ko u fakamālō atu kiate kimoutolu e ngāue lelei pea ko u ongo’i ko e lao lelei eni he na’a mou ‘uluaki me’a kotoa ‘aki pē ko e lao lelei eni. Pea u tuku atu pē ke tau fononga pea mou to e hanga ‘o to e fulihi e lao. Pea ko eni kuo tau hangehangē ‘oku hā mai ko e lao eni ‘e tokoni pea te ne malu’i e melino mo e malu ‘a e kakaí kae ‘uma’ā e fonuá ni. Ko u fakamālō atu, fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ha’ana e lao. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una Sea pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakatō. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie to’o pē faingamālie ko eni ke fakamālō atu ki he Feitu’una kae pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni ‘i he ngaahi tokoni pea mo e ngaahi pou pou kotoa pē na’e fakahoko ki he lao ko eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’akí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Hou’eiki ko u pehē tau fe’unga ‘i he efiāfi ni ka tau toki hoko atu ā ki he fakalavalava ‘etau ngāue ‘apongipongi ‘i he tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea. Tau liliu ‘o Fale Alea. (**Liliu ‘o Fale Alea**)

‘Eiki Sea: Mālō e ngāue Hou’eiki. Kole atu ki he Sea e Komiti Kakatō kātaki ‘o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he ngāue ne lava he Komiti Kakato

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakafeta’i pē kei laumālie lelei e Feitu’una. Kuo lava e konga e ngāue na’e me’a ki ai na’e tu’utu’uni ‘e he Feitu’una ‘o tukupi ki he Komiti Kakato ‘a e taha ‘o e Lao Fakaangaanga ka ko e Lao Fakavavevave Fika 9/2020. Kuo tali ‘e he Komiti Kakatō ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fe’alu’aki 2020 mo hono ngaahi fakatonutonu. Fokotu’u atu Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Lao Fakaangaanga ko eni na’e ‘osi lau tu’o ua kimu’a pea tukupi ki he Komiti Kakato kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fe’alu’akí 2020 ko e Lao Fika 9 eni 2020 mo e ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau ...

<002>

Taimi: 2048-2053

Kalake Tēpile: Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Pālemia, ‘Eiki Minsitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā ‘Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, loto ki ai ‘a e 19 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga ko ‘eni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho’o nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pēhe ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he fe’alu’aki 2020. Ko ha Lao ke tānaki ‘atu mo fa’u ha ngaahi tu’utu’uni fo’ou ki he fe’alu’aki, fefononga’aki pea mo hono ngāue’aki ‘o e saliate misini. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pēhe: Konga 1: Talateu, Kupu 1: Hingoa Nounou, ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki he fe’alu’aki 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 ‘o e Lao fika 9/2020 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho’o nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pōhiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Pālemia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, loto kotoa ki ai ē Hou’eiki toko 19 ‘eni.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘a e Lao Fakaangaanga ko ‘eni me’a ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakamālō’ia Fale Alea hono tali Lao Fakaangaanga fika 9/2020

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pēhe foki ‘a e fakatapu heni ki he ‘Eiki Pālema pea mo e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu ‘eni ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu ‘eni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie to’o pē ‘a e faingamālie ko ‘eni ke fakamālō ‘eni ki he Feitu’una pea pēhe ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni ki he ngaahi pou pou kotoa pē na’e fakahoko pea pēhe ki he ngaahi tānaki mo e ngaahi me’a pēhe na’e fakahoko ki he Lao Fakaangaanga ko ‘eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia lahi ‘aupito ‘i he tangata’eiki Pālemia pea pēhe ki he Kapineti ‘a e ngāue lahi pea mo e pou pou kotoa pē na’e fakahoko fakamālō atu Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ngāue ki he efiāfi ni, tōloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi mou me’a hake ke tau kēlesi.

Kelesi

Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e Fale ‘e he ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua.

<004>